

Н.Юсова

**ВНЕСОК М.Л. РУБІНШТЕЙНА У ФОРМУВАННЯ
РАДЯНСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Історіографічний процес вироблення так званої марксистсько-ленінської концепції історії України радянською історичною наукою в сучасній вітчизняній історіографії іще не достатньо висвітлений¹. А узагальнюючий аналіз історіографічних обставин формування радянської версії історії України, без сумніву, має важливе значення для розуміння того місця, яке відводили більшовики Україні в складі СРСР. Радянська історична наука, що складалася після Жовтневої революції, в пошуках “марксистсько-ленінської концепції” українського історичного процесу вимушена була долати як “старі схеми” української та російської історіографії, так і нові, так звані псевдомарксистські схеми, вироблені вже в 20-х рр. Процес перегляду старих концепцій української і російської історіографій та формування радянської версії історії України затягнувся на десятиліття. Фактично, лише в 50-х рр., коли вийшло двохтомне академічне видання “Історії Української РСР”, цей процес досяг свого завершення. Нова схема історичного розвитку України набула офіційного утвердження у відомих тезах ЦК КПРС, присвячених 300-річчю приєднання України до Росії. Згідно слушного спостереження Т. Мацьківа, “радянська схема” історії України стала компромісною модифікацією між традиційною схемою російської історії та схемою М. Грушевського: вона визнавала право українців на власну історію, але трактувала останню в ракурсі максимально наближеному до російського історичного процесу².

Наголосимо, що в нашому дослідженні, присвяченому доробку М. Рубінштейна в галузі історії України, більше буде приділено уваги його працям 30-х рр. – в початковий період формування радянської концепції українського історичного процесу. В основному розглядатимуться питання, які відносяться до проблем історії Київської Русі та етногенезу східнослов'янських народів. Звичайно, для цілісного окреслення внеску М. Рубінштейна у формування радянської версії історії України спробуємо проаналізувати також й інші аспекти його творчого доробку.

В умовах утвердження тоталітарного режиму в площині історичних знань найбільшу загрозу для нього являли собою концепції української національної (-істичної) історіографії. Насамперед, – це концепція історії України М. Грушевського. Як відомо, український історик категорично відмежував історію українського

народу від російського, починаючи вже навіть від доісторичних часів. Важливе місце в його схемі-концепції належало оцінці киево-руського періоду в історії східних слов'ян. Сутність погляду вченого зводилася до наступного узагальнення: "Київська держава, право, культура були утвором однієї народності, українсько-руської; Володимиро-Московська – другої, великоруської...". Відповідно до цього М. Грушевський вибудовує подальші віхи своєї схеми, зокрема, пов'язує добу Київської Русі з наступним періодом історії України: "Київський період перейшов не у Володимиро-Московський, а в Галицько-Волинський XIII віку...". Отже, робить висновок вчений: "Общеруської історії не може бути, як немає общеруської народності"³.

Погляди М. Грушевського в основному поділяли й інші українські історики, в тому числі навіть історики, які декларували себе як історики-марксист. Провідний в 20-х рр. український історик-марксист М. Яворський в своїх курсах "Історія України" виразно поділяє схему особного українського історичного процесу. Звичайно, як марксист М. Яворський в центр історичного процесу ставить класову боротьбу. Це наглядно ілюструє вже сама періодизація історії України, яку науковцем розроблено згідно формаційного принципу⁴. Все ж таки, як вважає А. Санцевич, центральною ідеєю концепції М. Яворського було положення про національну історію України, яка, втім, включає в себе також й історію інших народів, що населяли українські землі⁵. М. Яворський визначав, що на певних історичних етапах минуле України входило в загальноросійський (а для деяких регіонів – у загальнопольський чи австрійський) процес⁶. Відводячи багато місця в своїх узагальнюючих курсах українському національному рухові та історії всіх українських земель, незалежно від того, до складу яких держав вони входили на певних історичних етапах, М. Яворський, таким чином, поділяв схему М. Грушевського. Але необхідно зазначити, що М. Яворський не погоджується з положеннями М. Грушевського щодо Київської Русі. Так, український історик-марксист вважав цю державу, створену варягами-руссю, спільною державою тодішніх східнослов'янських племен⁷. Лише в кінці XII ст. "виросли три нових осередки: це була Новгородська земля, Суздальське князівство, що дало почин Московській державі, та Галицьке королівство. Заразом довершувалося розділення єдиної тієї мови, що нею говорили племена Київської Русі. Північні племена, змішавшись з фінами, дали початок великоруській народності, а південні – українській"⁸. Як бачимо, М. Яворський

відносить початок формування української та російської народностей на кінець XII ст., а замість білорусів, ним згадуються новгородці. Концепція історії України М. Яворського, хоча і справила певний вплив на формування “марксистсько-ленінської” схеми, але на рубежі 20-х – 30-х рр. була засуджена як “псевдомарксистська”⁹.

Існує думка¹⁰, що і провідні російські історики того часу (О. Прєсняков, М. Покровський, М. Любавський та ін.) поділяли положення схеми М. Грушевського, але вона спрощує реальну історіографічну ситуацію. Ці історики приєднувалися до схеми М. Грушевського в тому відношенні, що вони виокремлювали із історії Російської імперії осібність історичного процесу великоруського народу та великоруської держави¹¹. Але на цьому сприйняття російськими істориками схеми М. Грушевського завершується¹². Наприклад, в працях, М. Любавського та М. Покровського взагалі не відведено місця для власне історії України. Справді, М. Любавський відмовляється від спільноруської ідеології: в своїй відомій монографії “Образование основной государственной территории великорусской народности” він всю увагу фіксує лише на великоруському народі та Московському князівстві¹³. За це він, до речі, був звинувачений в російському націонал-шовінізмі¹⁴. Але ж історія України вченим просто ігнорується. М. Покровський фактично розглядав Україну як частину Росії¹⁵. Наближення до позицій М. Грушевського проглядається у М. Покровського стосовно давньоруської доби в наступній репліці: “Київський і Московський періоди – це не два послідовні акти однієї і тієї ж драми, а дві паралельні драми, дві варіації на одну і ту ж тему”¹⁶. Але ж тема ця – це історія однієї російської національності¹⁷. Промовистим є факт, що його наводить В. Кравченко, про те, що М. Покровський ухилився від відповіді на запитання Д. Багалія щодо власного відношення до схеми М. Грушевського¹⁸. Необхідно зауважити, що в своїх загальнотеоретичних статтях та виступах на конференціях М. Покровський обстоював ідею показу єдності історичного процесу народів СРСР¹⁹. Ця ідея, якраз і стала провідною в майбутній радянській версії історії народів СРСР. З одного боку, в радянській історіографії утверджувалася думка, що не можна підміняти історію народів СРСР; з іншого – не можна було відривати історію цих народів від історії російського народу. Ця ідеологічна спрямованість була остаточно легалізована і взята на озброєння історичною наукою СРСР після оприлюднення постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 16 травня 1934 р. “Про викладання громадянської історії в школах СРСР”²⁰ та “Зауважень з приводу

конспекту підручника історії СРСР”, зроблених 8 серпня 1934 р., Й. Сталіна, А. Жданова, С. Кірова, а оприлюднених лише 26 січня 1936 р.²¹. Власне обговорення стану викладання історії в навчальних закладах СРСР відбулося в Кремлі іще в березні місяці 1934 р. під керівництвом самого Й. Сталіна. Як згадував через десять років в одному із своїх листів на ім'я Й. Сталіна та А. Щербакова з приводу історії СРСР О. Єфімов²², який був присутній на березневому обговоренні, що «тоді обговорювалося **не стільки** питання про підручники для середньої школи, **скільки про шляхи розвитку радянської історичної науки в цілому** (тут і далі виділено – Ю. Н.)»²³. Вказані державно-партійні документи, за оцінкою Л. Черепніна, відіграли вирішальну роль для створення засад марксистсько-ленінської концепції історичного розвитку народів СРСР²⁴.

У О. Преснякова, щоправда, в університетському лекційному курсі наявний виклад окремішного українського історичного процесу²⁵. Однак, на відміну від М. Грушевського, російський вчений, по-перше, вважав Київську державу “спільною колицкою” майбутніх східнослов'янських народів; а, по-друге, хоча він і визнавав існування окремої української народності, але ним вона розумілася як складова частина “триєдиного руського народу”. Так, в другій редакції університетського курсу (1915-1916 рр.) О. Пресняков, зазначає: “В загальному поступі руської історії Київська Русь має величезне значення як період вироблення всіх основ **пізнішого національного життя** як би далеко не відрізнявся згодом подальший розвиток цих основ по розподілу населення Київської Русі на нові культурно-історичні типи: малоросів, білоросів, великоросів”²⁶. Із контексту цієї цитати цілком зрозуміло, що для О. Преснякова зазначені “нові культурно-історичні типи” є складовими однієї “спільноруської” нації. Окреслена позиція вченого не зазнала змін і після виходу його монографії “Образование великорусского государства” (1918), де він начеб-то приєднується до схеми М. Грушевського²⁷. В неопублікованих статтях, нарисах, вузівських лекціях впродовж двадцятих років О. Пресняков так само обстоює ідеологію “триєдино-руського народу”²⁸. Прочитуємо, для підтвердження, положення з однієї із цих праць вченого. Даючи характеристику етногенезу східних слов'ян, О. Пресняков відмічає, що східне слов'янство “в своєму розселенні ... само складалося в певну етнографічну одиницю – руську народність – складну по складу і диференційовану по областям, як малороси-українці, білороси і

великоруси”²⁹. Якщо відкинути ідею “триєдності” руського народу, то положення О. Преснякова про Київську Русь як “пролог .. спільноруської історії”³⁰, а також висвітлення ним подальшої окремишньої історії східнослов’янських народів, найбільше відповідали радянській історичній концепції. Підтвердження нашій думці³¹ знаходимо в доповідній записці одного з офіційних радянських істориків С. Покровського на ім’я секретаря ЦК ВКП(б) А. Щербакова, де наголошується, що саме вказані думки О. Преснякова про Київську Русь і розвинув Б. Греков³².

Як вважає М. Свердлов, науково-організаційна діяльність О. Преснякова знаходилася на передовому напрямку будівництва радянської історичної науки. Він сприяв створенню видатних по складу наукових колективів і розробці ними актуальних проблем, що найбільш повно було реалізовано в 30-ті роки³³.

Один із фундаторів радянської концепції історії України – М. Рубінштейн, в деякій мірі, опирався на положення О. Преснякова. Зазначемо, що у М. Рубінштейна в другій половині 20-х рр. були жваві наукові стосунки і дружні особистісні взаємини з О. Пресняковим³⁴. М. Рубінштейн вже у другій половині 30-х рр. став одним із тих офіційних істориків, хто підтримав ініціативу³⁵ опального учня О. Преснякова Б. Романова стосовно видання лекційного курсу вчителя-наставника й став редактором цього видання³⁶. Втім, окрім О. Преснякова, значний вплив на М. Рубінштейна у зв’язку з розробкою ним проблем українського історичного процесу справив М. Яворський, а в загально-теоретичному аспекті – М. Покровський.

Отже, тепер перейдемо до розгляду внеску М. Рубінштейна в процес формування радянської концепції історії України. Одним з перших, хто спробував охарактеризувати цей внесок був представник “старої української історіографії” Д. Багалій. В своїй праці, що була опублікована в 1928 р.³⁷, він тільки згадує чим займався одеський дослідник у галузі української історії в другій половині 1920-х рр³⁸. Щоправда, в примітці до останнього розділу праці “Нариси української історіографії за доби феудалізму і доби капіталістичної” (1933 р.; посмертне видання) Д. Багалій зробив принципове зауваження, що в “Нарисі історії Київської Русі” (1930 р.) М. Рубінштейн “пробує відродити стару схему єдиної нероздільної Русі до XIII ст.; але вже не на династичній, а на соціально-економічній основі”³⁹. Більш детально характеризує харківський вчений вказану працю М. Рубінштейна у віднайденому рукописному варіанті підготовчих матеріалів до однієї із заплано-

ваних історіографічних праць Д. Багалія⁴⁰. Тут знаходимо кілька сторінок, присвячених нарисам М. Рубінштейна. В цілому доробок останнього оцінюється негативно; особливо, в частині, що стосується проблемного питання місця Київської Русі в історії українців та росіян⁴¹. Враховуючи те, що серед значних українських істориків, які поділяли основні положення схеми М. Грушевського, ймовірно, ніхто не дав оцінки нарисам М. Рубінштейна, окрім Д. Багалія, то вважаємо за доцільне подати окремим додатком до цієї статті завершений фрагмент із праці харківського історика, що стосується аналізованого нариса (див.: Додаток А).

В українській радянській історіографії видається єдиним, хто, хоча би побіжно, охарактеризував внесок М. Рубінштейна у розвиток історичної науки в УРСР, був І. Гапусенко. Він вказував, зокрема, що М. Рубінштейн (в 20-ті рр.) досліджував інститут закупництва в Київській Русі, порівнюючи його з середньовічним західноєвропейським прекаріатом або бенефіціатом, відомим як процес сеньйоріалізації⁴². Також І. Гапусенко відмітив, що М. Рубінштейн одним із перших серед радянських істориків іще в 20-х рр. вивчав деякі питання історії торгівлі в Україні доби феодалізму⁴³. В сучасній вітчизняній історіографії праці М. Рубінштейна з проблем історії України практично не відомі. Про погляди М. Рубінштейна стосовно місця Київської Русі в історії українців та росіян (історія білоруської народності науковцем не береться до уваги) доводилося писати автору даного дослідження⁴⁴. Опрацювання нових архівних матеріалів надає можливість ширше висвітлити причетність М. Рубінштейна до створення марксистсько-ленінської схеми історії України. Найбільш цінні серед віднайдених документів та матеріалів в цьому відношенні зберігаються в особовому фонді М. Рубінштейна, що знаходиться в науково-дослідному відділі рукописів Російської державної бібліотеки (НИОР РГБ) в м. Москві.

Перша половина життя значного радянського історика-теоретика – Миколи Леонідовича (Лазаровича⁴⁵) Рубінштейна (1897-1963) та формування його як науковця проходило в Україні, в м. Одесі⁴⁶, де він і народився. Маловідомо, що перші ґрунтовні історичні праці майбутнього автора славнозвісної “Русской историографии” (1940), присвячені історії України⁴⁷. Показовим є той факт, що М. Рубінштейн був аспірантом та деякий час співробітником науково-дослідної кафедри історії української культури при Одеському ІНО⁴⁸ (що його він завершив по програмі Новоросійського університету в 1922 р.), якою керував визначний український

історик М. Слабченко⁴⁹. Принагідно зауважимо, що в кінці листопада – на початку грудня місяця 1929 р. відбулися деякі структурні зміни в історичних установах ВУАН. Між трьома кафедрами академіків Д. Багалія, М. Яворського і М. Слабченко було “ухвалено ставити спеціалізацію кафедр Історії України за марксівською термінологією, а саме означити кафедру ак. Яворського як кафедру передісторії України, кафедру ак. Слабченка як кафедру історії України за доби феудалізму, кафедру ак. Багалія, як кафедру історії України за доби промислового капіталу”⁵⁰. Тобто, М. Рубінштейн спеціалізувався на кафедрі М. Слабченко з проблем історії України феодальної доби. В цей період свого життя М. Рубінштейн приймав активну участь в роботі Одеської комісії краєзнавства та місцевого відділення НТШ⁵¹. В 1927 р. дослідник виступив одним із організаторів (та одночасно став і його членом) Товариства істориків-марксистів в Одесі. Взагалі, науково-культурне життя міста в 20-х роках відрізнялося неабиякою специфікою⁵²; і в цьому вируванні пристрастів і проходило становлення молодого науковця.

В кінці грудня 1928 р. – на початку січня 1929 рр. року він прийняв участь в Першій Всесоюзній конференції цього Товариства, яка мала важливе значення для виокремлення базових засад радянської схеми історичного процесу. Один із його виступів саме і був присвячений критиці концепції М. Яворського⁵³. В ті роки, як й інші тогочасні молоді історики, М. Рубінштейн перебував під впливом методології М. Покровського⁵⁴. Як історик-марксист М. Рубінштейн зосереджував свою увагу на дослідженні соціально-економічних питань історії України та Росії; особливо ним вивчався період Київської Русі. Вже перша його праця “Западные торговые пути Украины-Руси” (1924) була присвячена економічному розвитку Київської Русі. Продовжив М. Рубінштейн студіювати цю тему і в наступних працях. В них, на основі нового методологічного підходу в аналізі джерельної бази, аргументував важливі положення, які були предметом майбутніх наукових дискусій 30-х рр. про природу суспільного ладу Київської Русі. Зокрема, в цих працях вчений висловив досить виважені і помірковані оцінки стосовно генезису феудалізму в Київській Русі. Заперечуючи, пануючу в історичній науці торгово-міську теорію, М. Рубінштейн розвивав погляди про те, що Київська держава IX-X ст. характеризується первісно-племенним суспільним ладом і тільки з XI ст. починається процес “сеньйоріалізації” і аж у XII ст. давньоруські князівства вступають на стадію раннього

феодалізму. Вже з середини 30-х рр. більшість провідних представників радянської історичної науки, під тиском **крайнощів** формаційного підходу, починають інтерполювати зародження та стадії розвитку феодалізму на значно раніший історичний період часу. Якщо у М. Рубінштейна XIII ст. – це тільки **початкова** стадія **раннього**, то для домінуючої в радянській історичній науці школи Б. Грекова (що з кінця 30-х рр. в процесі проведення численних дискусій домагається статусу офіційної) зазначене століття відноситься до періоду зрілого феодалізму. Учасник дискусій 30-х рр. з цих питань М. Рубінштейн залишився при “своїх поглядах”⁵⁵ і, мабуть, тому до кінця життя вимушено не повертається до студіювання цих проблем. І тільки в 1964 р., вже після смерті вченого, виходить його стаття, присвячена “Руській Правді”⁵⁶, де автор, застосовуючи тонкий аналіз давньоруських правових статей, “вибиває” джерельну базу з-під модернізаційних інтерпретацій Б. Грекова та інших вчених. Так, іще в заочній дискусії кінця 20-х рр. з П. Лященком і С. Юшковим, відстоював власне розуміння початку феодалізму Київської Русі; а у випадку з П. Лященком іще, окрім того, аргументовано виклав свої погляди стосовно генезису капіталізму в Російській імперії⁵⁷.

Широке обговорення нових концепцій історії України, в тому числі й схеми М. Яворського, показало їхню невідповідність критеріям більшовицької ідеології. Історики-марксистки на рубежі 20-х – 30-х рр. зазначали, що “справжню” марксистську схему історії України іще не вироблено⁵⁸. За таке завдання і насмілився взятися М. Рубінштейн. Фундаментальна фахова підготовка, творче тяжіння до дослідження соціально-економічних питань та засвоєння ним методологічного інструментарію М. Покровського надавало молодому амбіційному історикові впевненості щодо реалізації свого задуму побудови марксистсько-ленінської схеми історії України. Пізніше сам М. Рубінштейн зазначав, що в ті роки він знаходився під сильним впливом історичної теорії М. Покровського⁵⁹. Так, від нього одеський історик засвоїв такий термін як “ранньо буржуазна революція”, що його останній вживав стосовно національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Втім, враховуючи ту обставину, що М. Покровський фактично не помічав українського історичного процесу, М. Рубінштейн наслідував його лише в питаннях загальнотеоретичного характеру. В одній із неопублікованих праць початку 30-х рр. М. Рубінштейн жалкував з того приводу, що “українська марксистська історіографія не отримала навіть такої історичної

спадщини, яку дав М.Н. Покровський для російської⁶⁰. Вчений не вважав М. Яворського “українським Покровським”⁶¹. В тій же праці М. Рубінштейн робить спостереження з приводу методики М. Яворського, що той брав історичний матеріал у М. Грушевського та вдягав його у “марксистське вбрання”⁶².

Отже, десь на рубежі 20-х – 30-х рр. у М. Рубінштейна зародився задум створити загальний курс історії України, який би відповідав тим вимогам, що їх висували в середовищі істориків-марксистів. Підтвердженням того, що М. Рубінштейном був створений свого роду узагальнюючий курс української історії на “марксистсько-ленінських” засадах отримуємо в одній із численних автобіографій, датованій 20 травнем 1944 р., де вказується: “В 1930 р. мною був написаний **загальний короткий нарис історії України**, прийнятий тут же до друку в Ленінградському Державному Інституті⁶³. Проте, потім не склалося...”⁶⁴. Можемо припустити, що, не маючи змоги видати загальний курс як одне ціле, М. Рубінштейн вдався до спроби видання цього дослідження окремими частинами. До кожного з блокових компонентів була зроблена своєрідна історіографічна преамбула. Але для другої та третьої частин відмічаємо їх більшу подібність по суті викладення методологічних міркувань та стилістиці. Також в цих частинах поміщено вченим інваріанти специфічної, підібраної з урахуванням останніх дискусій по марксистській схемі історичного розвитку, бібліографії до курсу. Це також є свідченням того, що компоненти курсу у вигляді окремих, так би мовити етюдних досліджень, складають одне ціле. Перша частина курсу присвячувалася історії Київської Русі⁶⁵, друга – історії України XII – XVIII ст.⁶⁶, а третя, відповідно, – історичному процесу впродовж XIX – початку XX ст.⁶⁷. Їх характеристика буде подана нижче.

Першою і єдиною опублікованою частиною цього курсу став “Нарис історії Київської Русі”; він вийшов українською мовою в 1930 р., але фактично був готовий до друку на кілька років раніше⁶⁸. За оцінкою колеги та біографа М. Рубінштейна С. Дмитрієва цей нарис “вміщав у собі чи не перше в радянській історичній науці струнке зображення історії Київської Русі, як історії послідовного розвитку феодалізму та спільного початку всієї Давньої Русі”⁶⁹. Всі інші частини цього загального курсу залишилися неопублікованими, в тому числі й більш розширений російськомовний варіант вказаного нарису. Тому весь курс, а також й інші доробки вченого в галузі історії України, які стали наслідком розвитку концепції, викладеної в загальному курсі,

можна вповні охарактеризувати лише спираючись на матеріали, що відклалися в особовому фонді вченого.

В зазначеному фонді зберігаються підготовлені машинописні варіанти вказаних частин загального курсу історії України, а також і їхні чернеткові підготовчі матеріали; рецензія на “Книгу для читання по истории народов СССР” (Т.1, 1930), в якій М. Рубінштейн подає своє бачення основних рис історії народів СРСР⁷⁰; доповідь⁷¹ та тези⁷², підготовлені для дискусії з приводу встановлення закономірностей українського історичного процесу; енциклопедичні статті⁷³, лекції спецкурсів з історії України та курсів історії народів СРСР, що були прочитані вченим в Московських вузах впродовж 1934-1939 рр.⁷⁴; програма спецкурсу з історії України⁷⁵, датована останнім передвоєнним роком та деякі інші документи та матеріали⁷⁶, що дають можливість реконструювати внесок М. Рубінштейна у створення радянської схеми історії України, а також проілюструвати еволюцію поглядів дослідника. З огляду на те, що архівні матеріали, окрім лекційних курсів, датуються працівниками досить розпливчато – 1930 - 1940-ми роками – вважаємо за необхідне перед розглядом кожного з них підійти до встановлення більш конкретної хронології написання цих текстів.

Загалом, до початку 1930-х рр. слід віднести всі складові загального курсу історії України, вказану рецензію та доповідь разом з тезами. Уточнення будуть подані нижче.

Курс на вироблення радянської концептуальної схеми історії народів СРСР, а серед них і не віддільно від них, української історії, остаточно окреслився після дискусій кінця 20-х – початку 30-х рр. в середовищі істориків-марксистів⁷⁷. Окрім вульгарного формаційного підходу та виокремлення з історичного процесу класової боротьби як головного фактору його розвитку, нова марксистська схема декларувала необхідність не ізольованого показу історії народів, що входили колись до складу Російської імперії та, відповідно, від тепер - до складу Союзу РСР.

Цього методологічного кредо дотримувався і М. Рубінштейн. Так, наприклад, він висловлює його у своїй не опублікованій рецензії⁷⁸ на “Книгу по истории народов СССР” (Т.1, 1930) під редакцією В. Вікторова і О. Преснякова⁷⁹. Оскільки машинопис рецензії не містить обов'язкові посилання на відомі державно-партійні документи 1934 р. й, враховуючи звичайну практику написання актуальних рецензій та українську мову тексту, що передбачала її публікацію в Україні, - все це в сукупності дає

можливість датувати її приблизно 1930 – 1931 рр., коли вчений ще жив в Україні, й, в усякому випадку, не пізніше травня 1934 р., коли був оприлюднений перший з вказаних вище урядово-партійних документів. Головна критична заувага упорядникам рецензованої книги полягала в тому, що вони не подали історії народів СРСР, а, фактично, відтворювали лише історію російського народу. Справа не тільки в тому, що упорядники, поки-що, опустили український історичний процес (вони обіцяють заповнити цю прогалину окремим виданням). Вони, як зауважує М. Рубінштейн, мали “відвести відповідне місце” кожному з народів, що входили до складу Російської імперії та, тепер, уже і СРСР⁸⁰.

Більш чітко це кредо висловлено вченим в доповіді, що була підготовлена для оприлюднення в московському Інституті історії Комкадемії⁸¹. Її слід датувати початком 30-х рр., але не пізніше травня 1934 р. (з причини, що вказувалася вище). Одним із головних завдань істориків-марксистів, згідно цієї доповіді, є “побудова замість старої традиційної історії Російської імперії помарксистськи розроблюваної історії народів СРСР.” До вирішення цього завдання, можна прийти, лише, якщо правильно вирішити проблему “побудови історії окремих народів, що входять до складу СРСР.” Зокрема, історію українського народу необхідно досліджувати, як пропонує М. Рубінштейн, – “в собі”, тобто, “в певній ізольованості, але, одночасно, як частину системи народів, об’єднаних в СРСР, а в свій час, об’єднаних Російською імперією.” Перед марксистським дослідником виникає й інша проблема, яка полягає, на думку вченого, в тому, що дослідник “повинен показати не лише внутрішню класову боротьбу, але і певну **систему національних відносин**, створених включенням України в більш складний національно-політичний комплекс.” М. Рубінштейн наголошує далі, що ці дві складові проблеми, до цієї пори “в нашій історіографії ще роз’єднані.” Саме це “роз’єднання слугує перешкодою до правильного марксистського розуміння української історії, затемнюючи її дійсну класову сутність ... боротьбою національною”⁸². Вперше подібні думки тоді молодий науковець висловив в дискусії по доповіді М. Яворського “Сучасні антимарксистські течії в українській історичній науці” на Першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів в Москві⁸³. Такий діалектичний підхід довгий час не визнавався більшістю “ортодоксальних” марксистських істориків. На такий нюанс в одній із автобіографій вказує і М. Рубінштейн, коли розповідає про свої спроби встановити наукові контакти з співробітниками

Комакадемії відразу після свого переїзду до Москви⁸⁴. Ця інформація надає цілком ймовірну підставу хронологічно відносити вказану доповідь до 1932-1933 рр.

Наступний архівний матеріал із особистого фонду вченого – машинопис російськомовних тез під актуальною для того часу і характерною для історико-теоретичних пошуків М. Рубінштейна промовистою назвою “Проблема українського історичного процесу і українська історіографія”⁸⁵. Тези, напевно, готувалися для однієї з дискусій кінця 20-х – початку 30-х рр. в середовищі істориків-марксистів.

В тезах М. Рубінштейн дає методологічні зауваги і власну періодизацію українського історичного процесу. Все це він називає “основною схемою” історії України. На початку, вчений констатує, що проблема “побудови марксистської схеми української історії до цих пір залишається не вирішеною.” Навіть, над “марксистською історіографією ще тяжіють елементи старих націоналістичних концепцій.” Подібно, до сформульованої в попередній доповіді проблеми, М. Рубінштейн ставить завдання розв’язати “вузол національно-державної та соціально-класової проблеми в українській історії і у розвитку української історіографії.” Він вказує, що складність побудови схеми українського історичного процесу пов’язана “з відсутністю первинної зовнішньої єдності, яка дається в єдності політичної історії.” Тобто, цю тезу науковця, слід інтерпретувати таким чином: основна складність в побудові схеми полягає у відсутності впродовж української історії державної організації. Для того ж, щоби виокремити схему вітчизняної історії необхідно, за М. Рубінштейном, “здолати схему зовнішнього підкорення чужому історичному процесу.” Далі вчений піддає критиці спроби здолати цю схему, що були зроблені “старою українською історіографією” – державницького і національно-народницького напрямку. Зокрема, він вказує, що “державницька схема” фактично “розриває єдність українського історичного процесу”. Як очевидно, за цією схемою історія України – це історія української держави, а вона існувала з перервами. Що ж стосується “національно-народницької схеми”, що, на думку М. Рубінштейна, отримала своє завершення у М. Грушевського, то її основне поняття – нація, яка є “ціннісним, позаісторичним поняттям, не може дати органічну цілісність історичного процесу, лише зовні, прикриваючи його окремі елементи”⁸⁶. За переконанням нашого історика, лише “марксистська історіографія може здолати розірваність старої формальної схеми української історіографії і

дати органічний синтез українського історичного процесу”⁸⁷. Бо ж марксистська схема виходить із “аналізу внутрішнього змісту історичного процесу, від органічних принципів його розвитку.” З огляду на це, далі М. Рубінштейн подає свій варіант “основної схеми” або періодизації історії України:

- “а) доба первісно-племінного ладу і первинної сеньйоріалізації;
- б) доба сеньйоріалізму XIII – XIV ст.;
- в) доба феодалізму XV – XVI ст.;
- г) рання буржуазна революція XVII ст.;
- д) доба капіталізму, що розвивається (з XVIII ст.)” тощо⁸⁸.

Таких принципів, в цілому, побудови схеми українського історичного процесу дотримується М. Рубінштейн і в частинах загального курсу історії України, що до його розгляду наразі й перейдемо. Курс, як вже зазначалося, зберігся в чернетках і машинописах російською мовою.

Першу частину курсу – російськомовний варіант “Нарису історії Київської Русі” – ймовірно слід датувати 1930 р. або, навіть, й дещо ранішим часом. Порівняно з українським варіантом, він досить видозмінений та розширений. Інакше виглядає його зовнішня структура: назви параграфів сформульовані по типу проблемних запитань, відсутній вступ. А сам М. Рубінштейн зазначає, що зовнішнім поштовхом до складання нарису був проект російського видавництва “Прометей”, який передбачав випуск серії науково-популярних нарисів-брошур із різних періодів російської історії **“у формі запитань та відповідей”**⁸⁹. До того ж, як пише С. Дмитрієв, М. Рубінштейн з весни 1926 р. намагався опублікувати даний нарис в Москві та Ленінграді, звичайно, російською мовою. У будь-якому випадку, враховуючи те, що М. Рубінштейн переважно писав російською, цей або інший – першопочатковий – варіант все одно передував україномовному. Друга та третя частини загального курсу історії України теж підготовлені у вигляді брошур російською мовою. Можливо, вони також намічались для використання в проекті видавництва “Прометей”. Третя частина курсу, що охоплює історію України XIX – початку XX ст., написана раніше за другу. Адже в преамбулі до третьої глави історичного нарису XII – XVIII ст (2 частина курсу), науковець вказує, що ним вже виділено в окремі студії періоди Київської Русі та XIX – XX ст.⁹⁰. Третя частина закінчується програмою Першої Всесоюзної конференції істориків-марксистів (написаною від руки М. Рубінштейном). Виклад тексту, таким чином, закінчується на 1929 р. Другу ж частину, присвячену

історії України XII-XVIII ст. слід датувати 1931 р., що його у тексті згадано як поточний⁹¹. Враховуючи ту обставину, що вчений підготував загальний курс в цілому до друку в 1930 р., то, дещо відозмінені частини його у вигляді окремих брошур, навряд чи, потребували багато часу для нової підготовки до публікації.

Для зручності за основу розгляду першої частини курсу візьмемо опублікований українською мовою “Нарис історії Київської Русі”, що доповнюватиметься в процесі аналізу використанням інваріантних думок із архівного російськомовного “Очерка истории Киевской Руси.”

Як вже зазначалося, ці нариси відрізняються також своєю структурою та заголовками підрозділів (заголовки всіх чотирьох розділів співпадають). Підрозділи “Очерка...” на відміну від “Нарису...” розбиваються ще на окремі параграфи у формі запитань, як це намічалось для проекту видавництва “Прометей”. Якщо опублікований україномовний нарис містить невеликий вступ, то в російськомовному зміст цього вступу в дещо зміненому варіанті складає початковий підрозділ першого розділу “Утворення Київської Русі”. У вступі, на відміну від російськомовного інваріанту, є низка додаткових положень. Тут, зокрема, константується, що питання історії Київської Русі “до цього часу ... не знайшли відповідного пророблення в марксистській історіографії”⁹². Автор ставить перед собою завдання спробувати “на базі марксистської аналізи історичного матеріалу уявити собі історичний процес за часів Київської Русі в його справжньому оформленні.” Для М. Рубінштейна два “грунтовних засновки визначають трактування зазначеної доби” – соціологічний та національний⁹³. Власне розкриттю соціологічного засновка й присвячений нарис: “Процес феодалізації, або сеніоріалізації, Київської Русі є основна соціально-економічна тема нарису”⁹⁴. Національне питання вчений вирішує у вступі, а в російськомовному варіанті – у початковому підрозділі⁹⁵.

Заголовок цього підрозділу “Очерка...” виглядає як постановка питання, характерного для радянської історіографії лише з другої половини 30-х рр.: “Відношення історії Київської Русі до пізнішої історії Росії і України.” Відмітимо, що у М. Рубінштейна тут і взагалі впродовж всіх сторінок нарису відсутня будь-яка згадка про окрему історію Білорусії. Цей початковий підрозділ “Очерка...” складається з чотирьох параграфів-питань: 1) “Як уявляла собі це відношення стара російська історіографія?”; 2) “В чому полягала помилковість цієї схеми?”; 3) “Яку схему висунула

українська історіографія?"; 4) "Як повинно бути вирішено поставлене питання?". Тобто, М. Рубінштейн в цьому підрозділі таки виразно робить постановку питання про місце Київської Русі в історії України та Росії.

В обидвох нарисах, відповідно, – у вступі та початковому підрозділі, історик піддає критиці схеми російської та української історіографій. В "Очерке..." він додатково вказує, що "дослідження мови давньо-слав'янських племен та вивчення їх матеріальної культури ... показало, що основи тих етнічних угруповань східних слов'ян, які отримали свій розвиток в подальшому, вже мали місце в цьому давнішому періоді"⁹⁶. Тим самим, на думку М. Рубінштейна спростовується теорія російської історіографії про вторинну колонізацію Південної Русі. А, критикуючи положення української схеми, він зазначає (в обох нарисах сутність цитати тотожня): "На славу національного принципу, відокремлення Московії та України, що сталося в наступному історичному розвитку, переноситься до первісної доби. Етнічним угрупованням, що лише намічаються, надається абсолютного характеру, утворюється повне роз'єднання історичного розвитку в цілому"⁹⁷. Вчений акцентує увагу на тому, що насправді обидві історіографії формально по суті "збігаються", бо стверджують це "роз'єднання історичного розвитку." "Обидві схеми – підводить підсумок своїй критиці М. Рубінштейн – могли скластися тільки в умовах цілковитого відвертання від соціально-економічного ладу й політичних відносин та культурного побуту, що від нього залежали"⁹⁸.

Саме на основі дослідження соціально-економічного ладу можна вирішити "історичний зміст поняття Київської Русі"⁹⁹. Бо ж: "Господарський уклад, розвиток соціально-економічних відносин є тотожним для окремих слов'янських племен" давньоруської доби"¹⁰⁰. Давньоруська держава об'єднала "південні й північні племена східного слов'янства", таким чином, що вони "виступають в органічному з'єднанні та зберігають цю єдність аж до кінця XII ст."¹⁰¹ Ця єдність не заперечується деякими елементами відокремленості: "як єдність не усувала елементів відокремленості, так саме, в свою чергу, розподіл не скасував внутрішньої єдності"¹⁰². В "Очерке..." теза про єдність більш посилена в напрямку визнання певної етнічної єдності: "уявлення про їх **національно-політичну єдність** міцно зберігаються впритул до кінця XII ст."¹⁰³ Однак, саме поєднання **господарської** та політичної єдності "роз'язує питання про взаємовідносини історії

Київської Русі IX-XII ст. та пізнішої історії України й Росії¹⁰⁴. Далі М. Рубінштейн формулює положення подібне до радянського варіанту “спільної колиски”, висловленого Б. Грековим в 1939 р. Відоме положення останнього щодо місця Київської Русі в історії східнослов'янських народів звучить наступним чином: “історія Київської держави – це не історія України, не історія Білорусії, не історія Великоросії. Це історія держави, яка дала можливість дозріти і вирости і Україні, і Білорусії, і Великоросії”¹⁰⁵. В цьому і полягає, на думку російського вченого, “величезне значення даного періоду” для історії трьох названих народів. У формулюванні М. Рубінштейна ця думка звучить так: “Історія Київської Русі об'єднує історію всього східного слов'янства, що виступає, як одне ціле, скупчується навколо одного осередку, злучається в спільному тотожньому історичному процесі”¹⁰⁶. Але і тут рубінштейнівське “східне слов'янство” не включає предків білорусів. Бо ж, по-перше, в нього Київська Русь “в історичному складі об'єднує території **південного** руського слов'янства, **північно-східного, новгородського**”, а, по-друге, після занепаду “єдиного Київського осередку” окремі племена “утворюють нові угруповання навколо нових осередків: **Галицько-Волинське, Ростово-Суздальське, Новгородське**”¹⁰⁷. Як бачимо, полоцький чи смоленський осередок не згадується. В цьому відношенні М. Рубінштейн наслідує М. Яворського, на якого, до речі, і посилається в цьому місці, щоправда, лише в не опублікованому російськомовному варіанті¹⁰⁸. Після цього М. Рубінштейн підходить до положення про визнання початку особистого історичного процесу цих “нових угруповань”, в тому числі й новгородського: “Кожне з цих угруповань іде своїми особистими історичними шляхами”. Але при цьому вони їх починають “на тому самому місці, що на ньому припиняється історія Київської Русі”¹⁰⁹. В цій державі “виникли і виявилися всі ті основні елементи, що в різних поєднаннях з різною силою розвивалися в їх наступній історії”¹¹⁰. Підкреслюючи в “Очерке...” положення про місце Київської Русі в історії українців і росіян, М. Рубінштейн зазначає, що саме завдяки цим елементам історія Київської Русі “**однаково** належить і російській і українській історії”¹¹¹. Зазначемо, що подібну думку вчений вперше висловив іще в 1928 р. в рецензії на книгу П.Лященко¹¹² і про що не згадує І.Гапусенко¹¹³.

Таким чином, М. Рубінштейн першим в радянській історіографії виразно зробив постановку питання про місце історії Київської Русі в історії України та Росії. Він визнавав, подібно до

М. Яворського, період Київської Русі (до кінця XII ст.) періодом **“спільного тотожнього процесу”** в історії східних слов'ян, коли вони перебували в органічному з'єднанні та складали певну національно-політичну єдність. Однак, ця єдність розумілася ним досить аморфно, якщо трактувати цю проблему в аспекті етнічних категорій. Він, що очевидно, не визнавав такої єдності, яку можна було б підвести під етнокатегорію народності. В той час М. Рубінштейн не використовував і термін “народ” (у сенсі “єдиного руського народу”), який, в принципі, сам по собі є досить розпливчатим для термінологічно-понятійного апарату етногенетики. Вчений тоді взагалі був далекий від розв'язання етногенетичних питань. В давньоруську добу для нього існували окремі східно-слов'янські племена, потім їх угруповання часів сеньйоріалізації, які поступово почали формуватися в українську, новгородську та московську народність. Як і М. Яворський, він зовсім ігнорував питання про виникнення білоруської народності. Осібний український історичний процес, як і російський, починається за М. Рубінштейном, з кінця XII ст. Тобто, в українському випадку – зі зміцненням галицько-волинського “осередку”. Характеристику цього нарису одеського науковця, зроблену Д. Багалієм дивись: Додаток А.

Але продовжимо розгляд наступних частин загального курсу з історії України М. Рубінштейна.

Отже, зі зміцненням Галицько-Волинської держави для вченого, фактично, починається історія України, про що свідчить і назва II-ї частини загального курсу – “Очерк украинской истории в XII – XVIII вв.” Враховуючи, що і ця частина курсу готувалася для окремого видання, то і для неї були написані два вступних розділи загальнометодологічного та історіографічного характеру. Їх заголовки співпадають з назвою тез, підготовлених для виступу в одній із дискусій кінця 20-х – початку 30-х рр., що були розглянуті вище. Тези, нагадаємо, називалися – “Проблема українського історичного процесу і українська історіографія”. Перший же розділ II-ї частини курсу має заголовок – “Проблема українського історичного процесу”, а другий – “Українська історіографія”.

В першому розділі М. Рубінштейн дає більш детальну і одночасно теоретично глибшу, ніж в тезах, критику обидвох “старих схем” – російської та української¹⁴. Основні моменти цієї критики, а також висунені науковцем методологічні зауваги були вже розглянуті вище, а тому не будемо їх повторювати. Далі історик повертається до проблеми місця в історії України

Київської Русі, що цілком доречно в окремому нарисі, де історію України розпочинається з XII ст.

Перегляд схеми українського історичного процесу, на його думку, необхідно розпочинати з історії Київської держави. М. Рубінштейн знову, як і в “Нарису історії Київської Русі”, піддає критиці погляди речників російської та української історіографії на проблему місця Київської Русі в історії України¹¹⁵. Правильне, “марксистське”, вирішення проблеми, на думку вченого, полягає в тому, щоби через розгляд соціально-економічних відносин виявити “єдність суспільної організації східних слов’ян” зазначеної історичної доби. Тут він висуває основні положення, що знайомі нам з попередньої частини курсу. Вчений вживає також деякі нові вирази, що характеризують Київську Русь як “спільну колицку”. Зокрема, він називає давньоруську державу “спільним джерелом”, із якого, “потім вже, в процесі її розкладу, виходять історії окремих її частин”¹¹⁶. Київська Русь об’єднує “в одному органічному цілому історію України і Північної Московської Русі”¹¹⁷.

Такою окремою частиною стає Галицько-Волинська держава, під знаком якої проходить історія України XII – XIV ст. Але, зауважує далі М. Рубінштейн, історія цієї держави це лише історія однієї із українських земель, що “відображує хід українського історичного процесу в межах цієї землі”, проте, вона не вичерпує “весь зміст цього процесу”. Ця доба характеризується не тим, що політичний центр переходить з Києва до Галича, а відсутністю такого центру взагалі, внаслідок “політичного розпаду”. Цей розпад сам став лише наслідком “процесу феодалізації, сеньйорілізації суспільних відносин”. Відповідно до цього М. Рубінштейн визначає дану добу в історії України як “добу раннього феодалізму”¹¹⁸. Наступна ж доба – доба підкорення України Литві і Польщі, з точки зору “марксистської схеми” є “явищем вторинного порядку, похідне від внутрішнього органічного процесу – збирання українських земель, типового для пізнього феодалізму”. Тому цю добу він визначає як добу пізнього феодалізму. Далі, М. Рубінштейн, в цьому і наступному розділах, зосереджується на аналізі концепцій різних історичних шкіл української історіографії з проблем історії України зазначеного в назві нарису періоду¹¹⁹.

Третій розділ нарису, власне і присвячений конкретному викладу історії України XII – XVIII ст. з позицій “марксистської схеми”. Згідно періодизації цієї схеми даний історичний відрізок складається із 4-х періодів: 1) раннього феодалізму (доба сеньйорілізації XII – XIV ст.); 2) пізнього феодалізму (XV –

XVI ст.); 3) ранньої буржуазної революції XVII ст.; 4) початкового капіталістичного розвитку (XVIII ст.). Як бачимо, ця періодизація витримана за формаційним принципом, але хронологічні межі періодів іще довгий час були предметом дискусій в радянській науці, учасником яких був і М. Рубінштейн. Згодом було відкинута використання термінологічного словосполучення “рання буржуазна революція” щодо подій української історії XVII ст.

Четвертий розділ нарисів складає бібліографія історії України, де окремим підрозділом виокремлена бібліографія до “проблеми українського історичного процесу”¹²⁰. Цінним в цьому розділі є детальна бібліографічна інформація про дискусії, присвячені перегляду схеми історії України, що точилися в кінці 20-х – на початку 30-х рр. в середовищі істориків-марксистів.

Подібно до перших частин курсу і окремий нарис історії України, що охоплює XIX – початок XX ст., теж розпочинається з розгляду історіографії і методологічних засад. В цьому нарисі іще в більшому ступені превалює виклад соціально-економічних питань, який перемишується аналітичним осмисленням суспільно-визвольного та революційного рухів¹²¹.

Розгром тоталітарним режимом українських історичних шкіл, репресії щодо українських істориків, в тому числі і, так званих, марксистських, позначилися на долі М. Рубінштейна. Був арештований в справі СВУ М. Слабченко. Спроби М. Рубінштейна зав’язати серйозні наукові контакти в тодішній столиці України – Харкові, теж, з огляду на хаотичну ситуацію в історичному середовищі, пов’язану з репресіями, не увінчалися успіхом¹²². Враховуючи, що один із старших братів історика – відомий біохімік Д. Рубінштейн в цей час був запрошений на роботу до Москви¹²³, М. Рубінштейн скористався першою ж можливістю і також переїхав з батьками в кінці 1931 р. до Москви¹²⁴.

В столиці СРСР вчений не полишав своїх студій з проблем історії України, хоча вони відійшли тоді у нього на другий план. Внесок його у формування радянської версії історії України більше вписується до контексту концепції історії народів СРСР, що починає посилено розроблятися в історичній науці з 1934 р. Вже до цього року М. Рубінштейн пробує знайти примінення свого теоретичного доробку в галузі проблеми українського історичного процесу в Інституті історії Комкакадемії, але не знаходить взаємопорозуміння з провідними істориками інституту М. Ванагом та С. Піонтковським¹²⁵. У зв’язку з початком реформування історичної освіти в СРСР, цілим рядом наукових колективів

готуються нові підручники з історії різних періодів¹²⁶. Підручник з історії СРСР, якраз і було доручено написати колективу авторів на чолі з М. Ванагом, а серед авторів був і С. Піонтковський¹²⁷. Конспект саме цього підручника і був підданий критиці в серпні 1934 р. політичним керівництвом СРСР. У “Завуженнях...” Й. Сталіна, А. Жданова, С. Кірова, зокрема вказується: “Група Ванага не виконала завдання і навіть не зрозуміла самого завдання. Вона склала конспект з **російської історії**, а не з історії СРСР, тобто історії Русі, але **без історії народів, які ввійшли до складу СРСР**”¹²⁸.

Лише з березня 1934 р., коли вчений отримав можливість розпочати викладацьку діяльність на окремих історичних кафедрах, а згодом і факультетах (що відновили свою діяльність) в московських вузах та долучитися до науково-дослідницької праці в історичному академічному закладі (Московському віділенні Державної академії історії матеріальної культури – МО ГАИМК)¹²⁹, він зміг використати свої доробки з проблем історії України, як у лекційних курсах з історії народів СРСР (де окремо приділялося місце історії України) та в спеціальних курсах з історії України¹³⁰, так і в науковій діяльності в стінах названої академії. Зокрема, в МДУ вже в 1934 р. М. Рубінштейн був притягнутий до роботи з аспірантами з тематики історії України XVII ст.¹³¹. Зміни в долі М. Рубінштейна сталися, як він сам дає це зрозуміти в автобіографії, внаслідок кремлівських березневих нарад з проблем історичної освіти і науки¹³². Отже, початок науково-педагогічної апробації концепції історії народів СРСР (та української історії зокрема) М. Рубінштейном відбувався в речіщі нового партійно-державного курсу, що виразно заявив про себе вже в опублікованих в травні і серпні 1934 рр. директивних документах.

Окрім вказаних закладів М. Рубінштейн продовжував працювати в Соцекгізі та державному науковому інституті “Радянська енциклопедія”, де він (особливо в останньому закладі) знаходив примінення своїм знанням в галузі історії України. Його погляди на Київську Русь взагалі, і на розвиток соціально-економічних відносин того періоду, зокрема, були достатньо відомі в історичному середовищі завдяки його участі у дискусіях середини 30-х рр., присвячених проблемі соціально-економічного ладу Київської Русі¹³³. Важливе значення в справі широкого впровадження радянської концепції історії народів СРСР (в тому числі – української історії) мала підготовка і видання першого підручника

з історії СРСР (Т.1) для історичних факультетів вузів. Серед провідних авторів підручника, що вийшов у світ в 1939 р, був М. Рубінштейн¹³⁴. Ним, окрім історіографічного вступу, були, зокрема, написані підрозділи присвячені історії України XVII ст.¹³⁵. Якраз по цьому періоду історії України М. Рубінштейн долучився до критики поглядів М. Покровського, що розпочалася з середини 30-х рр.¹³⁶. Прийняв участь М. Рубінштейн і в науково-публіцистичній підтримці ідеологічної кампанії з приводу приєднання Західної України та Західної Білорусії до складу СРСР¹³⁷, що мала значення на формування рис концепції історії України¹³⁸. Широки наукові та дружні контакти, як з російськими, так і українськими колегами; спілкування з молодшими поколіннями істориків та інше, безперечно, робило погляди М. Рубінштейна на український історичний процес, враховуючи його науковий авторитет, досить відомими в історичному середовищі СРСР.

Серед не опублікованих праць вченого, в яких знаходила місце його концепція історії України, хронологічно першими із нового блоку праць, що писалися після виходу партійно-урядових документів 1934 р., будуть, напевно, дві статті до Великої Радянської Енциклопедії (ВРЕ). Одразу внесемо уточнення: стаття “Феодалізм”, безсумнівно, призначалася до ВРЕ, а про іншу статтю – “Україна. Історія” – можна лише допустити, що вона готувалася до опублікування у ВРЕ.

Над першою з них М. Рубінштейн почав працювати в 1935 р., використовуючи свої попередні наробки. Стаття за обсягом наближалася до монографії і була підготовлена до друку на стадії гранок в 1936 р.¹³⁹. Внаслідок репресій щодо керівництва ВРЕ ця стаття так і не була опублікована¹⁴⁰. Праця носила проблемно-теоретичний характер і мала великий історіографічний вступ. Хронологічно виклад матеріалу починається з IX ст., тобто, не дивлячись на назву статті, в ній автор зачіпає питання історії феодалізму і в Україні, насамперед, давньоруського періоду. Схема історичного процесу в даному випадку співпадає з періодизацією історії феодалізму, що його раніше розробив вчений у працях, які було розглянуто вище.

Статтю “Україна. Історія”¹⁴¹ слід датувати часом не пізніше 1935 р., бо вже з наступного року в М. Рубінштейна зникає термін “сеньйоріалізація” характерний для його ранніх праць, в тому числі і для цієї. Стаття має стислий енциклопедичний вигляд і, скоріше за все, також намічалася для опублікування у ВРЕ. Праця представляє собою узагальнений короткий виклад

українського історичного процесу і відповідає положенням вченого, викладеним в загальному курсі історії України.

Історію України М. Рубінштейн розпочинає тут з другої половини XII ст. Попередня доба (Київської Русі), як зауважує автор, “не дає дійсного відособлення історії України від історії Північно-Східної Русі – Росії”¹⁴². Цей підрозділ називається “Початок історії України”. З приводу історії Київської Русі історик повторює в дещо видозмінному вигляді основні свої положення із першої частини загального курсу. Так, зокрема, він вказує, що “наявність господарської і політичної єдності визначає відношення” історії Київської Русі IX – XII ст. до пізнішої історії України та Росії. Київська Русь “в своєму історичному складі об’єднує території південного руського слов’янства, північно-східного та новгородського в **спільному органічно-тотожньому процесі історичного розвитку**”¹⁴³. Власне, майбутня Україна “виокремлюється в процесі розкладу старої первинної організації, в умовах своєрідних відмінних шляхів розвитку” окремих частин Київської Русі. Занепад давньоруської держави як “політичної системи первинної політичної концентрації” став лише політичним наслідком “процесу сеньйоріалізації”¹⁴⁴.

Наступні підрозділи статті, згідно схеми М. Рубінштейна, мають заголовки: “Доба раннього феодалізму або сеньйоріалізації (XII – XIV ст.)”, “Доба пізнього феодалізму XV – XVI ст.” тощо. В першому з них вчений проводить свої погляди на процес обособлення України як наслідок внутрішньої “соціальної еволюції”, пов’язаної з процесами “сеньйоріалізації”. Він, як і раніше, наголошує на тому, що історія Галицько-Волинської Русі не покриває собою всього тогочасного українського історичного процесу. Так само, з точки зору соціальної еволюції, характеризує М. Рубінштейн і наступні періоди історії України¹⁴⁵.

Свою концепцію історії України М. Рубінштейн впроваджує в загальних (з історії народів СРСР) та спеціальних лекційних курсах, що ним читаються з 1934 р. в московських вузах. Викладацька робота історика в Москві розпочалася з посади доцента кафедри історії народів СРСР в Московському областному педінституті (МОПІ) ім. Н. Крупської, де він працював до 1939 р.¹⁴⁶. Згодом він став в. о. професора цієї кафедри і її завідуючим. З осені 1934 р. вчений одночасно працював на кафедрі історії народів СРСР відновленого істфаку МДУ (до 1936 р.)¹⁴⁷. А з 1936 р. ще і на аналогічній кафедрі Московського інституту філософії, літератури і історії (МІФЛІ)¹⁴⁸, де працював

до евакуації у Саратов у вересні 1941 р.¹⁴⁹ Окрім того, з 1935 р. він читав лекції на московських обласних курсах марксизму-ленінізму¹⁵⁰ та з 1936 р. в Історико-Філологічному Інституті НКО СРСР¹⁵¹. Враховуючи, що основний творчий внесок у розробку радянської концепції історії України в контексті історії народів СРСР М. Рубінштейн зробив у першій половині та середині 30-х рр., тобто, в початковий період її формування і, якщо мати на увазі науково-педагогічну апробацію концепції, то слід зосередитися на деяких лекційних курсах вченого лише цього періода.

Важливе значення для науково-педагогічної апробації концепції історії України мав спеціальний лекційний курс з історії України, читаний в 1936/1937 навчальному році в МІФЛІ¹⁵². В особистому фонді вченого зберігся весь лекційний курс, що охоплює собою історію України від Київської Русі до першої треті ХХ ст. включно, окрім вступної лекції загальнометодологічного й історіографічного характеру. Сутність цієї лекції стає відомою із повсякчасних згадок про неї в наступних лекціях. У ній М. Рубінштейн виклав основні риси своєї схеми історії України і дав критику “старих схем”, подібно до попередніх праць¹⁵³.

Перша лекція, із збережених, присвячена історії Київської Русі. Тут М. Рубінштейн викладає своєрідні і оригінальні, хоча, дещо і протирічущі між собою думки. Зокрема, він продовжує розвивати свої погляди про місце Київської Русі в історії українського та російського народів (цього разу в нього також випадає історія білоруського народу!). По-перше, вчений визнає історію Київської Русі як “перший етап історії України”, але і для історії Росії вона теж – перший етап¹⁵⁴. Спеціально для студентів М. Рубінштейн підкреслює, що, хоча справжнє відособлення України настає в добу феодальної роздрібненості, однак “не слід виключати добу Київської Русі із історії України”. Відповідно, він ставить завдання про визначення місця історичної доби Київської Русі в історії України. У зв’язку з цим вчений дає на співставлення точки зору “старої” української та російської історіографії, критикує і визнає їх не задовільними¹⁵⁵. Він, між іншим, погоджується з точкою зору О. Преснякова про те, що “історію великоруського народу, великоруського центру і Москви – не можна вивчати поза дослідженням історії Північно-Східної Русі”, як, подібно до цього, й історію України, поза межами історії Південно-Західної Русі. Проте, вірним висновком, на думку М. Рубінштейна, буде дещо зворотній: “історія Київської Русі, як цілісного політичного явища, не може бути взята повністю або з

історії Московської держави або з історії України”. Остання постановка питання є не вірною. За М. Рубінштейном, “національний поділ як поділ народу на певній території є продукт більш пізнього історичного розвитку”. В період же Київської Русі, який він називає початковим, “і Великоросія і Україна мають ... **єдиний спільний корень** в цьому спільному історичному процесі розвитку”¹⁵⁶. Тут вже дехто може углядіти якийсь натяк щодо єдиної етноспільноти східних слов’ян давньоруської доби, але подальший виклад лекції спростовує цю думку.

“Імперія Рюриковичів”, продовжує М. Рубінштейн, не була територіально замкнута, як певна територіальна єдність. Вона, згідно К. Марксу, була “несуразна, нескладна, швидкоспіла, аляповата імперія, складена Рюриковичами з клаптиків, подібно іншим імперіям”¹⁵⁷. Як не можна сказати, на думку М. Рубінштейна, що імперія Карла Великого належить лише історії Франції або Німеччини, так не можна “будувати історію Франції або Німеччини, не починаючи її з імперії Карла Великого”. Подібно до цього постає й відношення “імперії Рюриковичів” до історії України та Росії. Ця імперія надала окремим східнослов’янським племенам, які і далі зберігали певну відосібленість, “зовнішню політичну оболонку, **спільність національного розвитку**, тобто – спільність рівня внутрішнього розвитку і внутрішньої структури”. Отже, ця “спільність національного розвитку” розуміється М. Рубінштейном скоріше в сенсі розвитку “політичної нації”, а не етнічної. Це підтверджує наступний висновок М. Рубінштейна: “І ця тимчасова єдність політичної організації ... створює єдність історії цього періоду”¹⁵⁸. Він дає “в рівній мірі ... вихідні моменти як для історії Московської держави, так і для історії України”. Тому ця доба і складає “початковий етап для спільної історії України та Росії”.

Другий етап в історії України – це етап феодалізму. М. Рубінштейн не може знайти терміну для означення етноспільнот на цьому етапі, коли попередня єдність Київської Русі розпадається, але ще не виникають “українська та російська нація”. Для вченого, як і для Й. Сталіна, визначеннями якого М. Рубінштейн керується в національних питаннях, є лише племена – “етнічні поняття ранньої доби” та “нація” – “набагато складніше поняття, яке виступає набагато пізніше”¹⁵⁹. В період феодальної роздробленості, процес відосіблення давньоруських князівств не призводить, на думку вченого, іще до виникнення “якого-небудь специфічного угруповання племін на певній території, угруповання, яке вже потім явиться попередницею України як територіального

цілого”. А поки-що, “ми ще маємо не угруповання племін, а ряд окремих племін, що створюють своє самостійне політичне утворення”. Далі, М. Рубінштейн не погоджується з традиційною думкою російської історіографії про те, що лише татарське завоювання призвело до розриву єдності північно-східних та південно-західних руських земель. “Коріння” цього розриву, на думку М. Рубінштейна, “лежить глибше, в розвитку феодального ладу, і внутрішнього і політичного ладу цих земель. Розвиток феодального ладу боярської феодальної верхівки – ось сила, яка створила цю окремішність і привела до роздрібнення окремих земель”. Втім, “татарське завоювання закріпило цю феодальну роздрібненість”¹⁶⁰. Тобто, не дивлячись на деяку зміну термінології як наслідок дискусій з проблем історії феодалізму, М. Рубінштейн і далі підтверджує своє розуміння відособлення українського історичного процесу саме як результат розвитку соціально-економічних відносин, розвитку феодалізму.

Далі, в цьому лекційному курсі вчений детально характеризує розвиток Галицько-Волинського князівства та інших українських земель, показує історію України в період входження до складу Литви та Речі Посполитої тощо. Термін “українські землі” він застосовує починаючи з кінця XVI ст.¹⁶¹.

На основі загальних курсів з історії народів СРСР та спецкурсів з історії України, прочитаних М. Рубінштейном в московських вузах в 1934 – 1937 рр., він розробляє більш синтетичний і фундаментальний курс з історії народів СРСР. Цей курс був вперше апробований вченим в МОПІ в 1938/1939 учбовому році. В повному вигляді він складає 860 сторінок машинопису¹⁶². Окремі підрозділи в лекціях курсу подають хід українського історичного процесу. Новий лекційний курс вченого вже враховував зміни, що сталися в історичній науці й освіті після початку критики концепції М. Покровського (1935 – 1936 рр.) та виходу постанови урядового журі з конкурсу на кращий підручник історії СРСР (серпень 1937 р.). В останній постанові пролунала директивна вказівка розглядати приєднання України до Росії як “найменше зло”¹⁶³. Виклад української історії в новому курсі М. Рубінштейна під тоталітарним тиском стає більш офіційно догматичним, більш відповідним до вимог влади. Одночасно виклад історії України, особливо давнього періоду, починає наближатися до традиційних поглядів російської історіографії. Так, характеризуючи “Слово о полку Ігореві” він константує наявність “національної самосвідомості руського народу” в XII ст.¹⁶⁴.

Критиці концепції М. Покровського саме на українському історичному матеріалі присвячені дві статті М. Рубінштейна. Одна з них вийшла в 1936 р. в московському журналі “Борьба классов”, а друга залишилася не опублікованою. В першій з них вчений дає критику окремих поглядів М. Покровського у зв'язку з класовою боротьбою в Україні в XVII ст. та приєднанням України до Росії¹⁶⁵. В архівній статті дається більш розгорнута критика поглядів М. Покровського стосовно того ж періоду історії України та взагалі поглядів останнього на історію України. Стаття була написана в період, як очевидно, після виходу постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 26 січня 1936 р. “Про помилкові погляди так званої історичної школи Покровського”, але до виходу в серпні 1937 р. постанови урядового журі з конкурсу на кращий підручник з історії СРСР, тому, що в статті не згадується формула “найменшого зла”. Стаття називається дещо подібно до опублікованої статті, але важливим моментом є фіксування в назві слова “національна” щодо боротьби українського народу проти поляків: “Національно-класова боротьба на Україні в XVII ст. та її виклад у М. Покровського”¹⁶⁶. Спираючись на відомі “Зауваження на конспект підручника з історії СРСР” 1934 р., М. Рубінштейн, насамперед, критикує М. Покровського за те, що в того фактично немає історії України¹⁶⁷. А, історія України XVII ст. “ставить цю проблему з особливою виразною конкретністю, приводячи українські землі безпосередньо до складу Московської держави”. Як наслідок утворюється “складне переплетіння історії Великої Росії з історією України ... з переходом під вплив Московської держави”. Однак, це є продовженням самостійного українського історичного процесу, що ігнорувалося російською історіографією і, так само, ігнорується М. Покровським. У нього лише з темою боротьби Польщі і Росії за Україну з'являється історія України взагалі. Попередні ж епохи української історії, зауважує М. Рубінштейн, ігноруються М. Покровським подібно до російської дореволюційної історіографії. На наступних сторінках М. Рубінштейн показує особливості українського історичного процесу в період від входження українських земель до Литви і до середини XVII ст.¹⁶⁸. Тим самим, вчений розмежує історію України від історії Росії, чого не робить М. Покровський.

Формулу “найменшого зла” враховує М. Рубінштейн вже в опублікованих статтях 1938 – 1939 рр. Перша з них, присвячена 290-й річниці початку Визвольної війни українського народу середини XVII ст., якраз насичує партійну тезу конкретним

матеріалом¹⁶⁹. Дві інші публікації присвячені огляду історії Західної України (в одній з них – ще і Західної Белоруссії) у зв'язку з входженням її до складу СРСР в 1939 р. В них М. Рубінштейн показує історію Західної України як складову частину історії України з метою обґрунтування справедливості і закономірності входження цих українських земель до складу УРСР¹⁷⁰. Цікаво, що в статті “Западная Украина и Западная Белоруссия” М. Рубінштейн вже визнає існування білоруської народності, яка в нього одночасно з українською вже в XV ст. є такою, що сформувалася. Щоправда, лише український народ “усвідомлював свою єдність, цінував свою національну самостійність”¹⁷¹. Стосовно оцінки Переяславського акту М. Рубінштейн пише, що “лише союз з братнім російським народом міг врятувати український народ від польського гніту”¹⁷². Відповідно до вимог часу, історик зазначає, що національний рух в Галичині “з самого початку йшов під прапором об'єднання українського народу та з'єднання з народом російським”¹⁷³.

Викладаючи історію України в московських вузах, М. Рубінштейн використовував нові розробки не лише столичних істориків, але і їх київських колег. Так, наприклад, він намагався узгоджувати свої програми лекційних курсів з програмами українських істориків. В цьому відношенні показовими є програми, що зберігаються в особовому фонді вченого. Одна з них – це програма лекційного курсу М. Рубінштейна в МІФЛІ на 1940/41 навчальний рік, а друга – програма з історії України для університетів і педінститутів, що вийшла у Києві в 1940 р. у видавництві АН УРСР і була складена науковими співробітниками Інституту історії України, які були одночасно і викладачами КДУ та педінституту. Програми подібні між собою по змісту¹⁷⁴. В зв'язку з актуалізацією проблематики етногенезу слов'янських народів¹⁷⁵ в київській програмі окремим пунктом в лекції під № 10 значиться – “Сформування російського, українського і білоруського народів”¹⁷⁶. У М. Рубінштейна вказується лише питання формування українського народу (лекція за № 8)¹⁷⁷ і це логічно, бо він читав спецкурс з історії України, а не з історії східнослов'янських народів. В Києві ж за це могли звинуватити в націоналізмі. Очевидно, що М. Рубінштейн, який підтримував постійні наукові контакти з київськими колегами¹⁷⁸, був у курсі того, що в АН УРСР почала з 1940 р. виконуватися комплексна міжінститутська тема “Походження української народності і формування її в націю”¹⁷⁹. В плані лекції за № 3-4 є пункт “Історія України і проблема

етногенезу українського народу”¹⁸⁰. Передбачав, як видається, М. Рубінштейн і висвітлення проблеми формування української нації, бо один з пунктів лекції під № 10 називається “Національне значення українських об’єднавчих устремлінь”¹⁸¹.

Події II світової війни викликали переміни у внутрішній політиці СРСР, що відобразилося і на долі історичної науки. В багатьох історичних працях воєнних і повоєнних років помітно повернення на позиції традиційної російської історіографії. Теорія “найменшого зла” на практиці більше декларується, ніж її притримуються насправді. Колоніальна політика царизма в історичній літературі все більше реабілітується. Нищівній критиці з боку владних ідеологічних структур була піддана робота Інституту історії України АН УРСР з початку його заснування. Колектив Інституту звинувачувався в тому, що він так і не дав марксистсько-ленінської концепції історії України і що науковці академічної установи опинилися в полоні концепції М. Грушевського. В серпні 1947 р. послідувала постанова ЦК КП(б)У “Про помилки та незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР”. Колектив Інституту, згідно вказівок постанови, повинен був зосередитися на виробленні марксистсько-ленінської концепції історії України. Ця робота зі сторони академічного інституту продовжувалася іще багато років поспіль і знайшла своє втілення в двохтомному виданні “Історія Української РСР”, що вийшов лише в першій половині 50-х рр. Без сумніву, вироблення українськими науковцями в повоєнний період нової концепції історії України проходило в тісному контакті з російськими колегами¹⁸². Разом з ними проходили різноманітні спільні засідання, консультації. Проблеми історії України обговорювалися на наукових форумах (конференціях, сесіях, розширених засіданнях Вчених рад). Чергові макети запланованого “Короткого курсу історії України” (що втілювався в 2-х тт. “Історії Української РСР”) постійно направлялися на рецензування авторитетними фахівцями Москви та Ленінграду¹⁸³. При написанні цієї колективної праці українських істориків, а також і деяких їхніх індивідуальних доробків за взірцем нерідко бралися праці російських вчених, де так чи інакше висвітлювалася історія України. В цьому відношенні важливе значення мав вихід в 1947 р. (якраз тоді, коли Інститут історії України АН УРСР зазнав нищівної критики) додаткового тому ВРЕ СРСР. В ньому містився великий узагальнюючий нарис з історії СРСР. Більшу частину нарису займає розділ “Історія СРСР до кінця XVIII ст.” за авторством М. Рубінштейна. В контексті історії

народів СРСР знайшов своє місце останній варіант концепції історії України, який, порівняно з першою половиною 30-х рр., майже розчинявся в російському історичному процесі.

Традиційно М. Рубінштейн розпочинає свій нарис з огляду історіографії, в якому дуже стисло дається знайома вже нам критика “старих схем” російських та українських історичних шкіл. Далі вчений приділив увагу і актуальній на той час тематиці – проблемі слов’янського етногенезу, в тому числі етногенезу східних слов’ян¹⁸⁴. Деякі моменти цього підрозділу протирічать наступним підрозділам статті. Так, тут вказується, що в період Київської Русі існували лише племена східних слов’ян. А вже в наступних підрозділах вчений їх називає “руським народом”¹⁸⁵. Якщо в зазначеному підрозділі не має місця для давньоруської народності, то в наступному – М. Рубінштейн фактично стверджує її існування. Називаючи при цьому її “руським народом”. Зокрема в етногенетичному підрозділі вчений пише, що “на ґрунті місцевих племінних особливостей в процесі подальшого історичного розвитку в XIV – XV ст. іде оформлення російського, українського і білоруського народів”. В XI – XIII ст. “ці племена виступають під загальною назвою “Русь”¹⁸⁶. Однак М. Рубінштейн вважає цей термін для X – XI ст. політичним, а не етнічним. В наступний період назва “Русь” зберігається і далі “в уявленні про руський народ”¹⁸⁷. Розквіт Київської держави, згідно висновку вченого, “закріпив свідомість внутрішньої єдності... руського народу”¹⁸⁸. Подібна думка, нагадаємо, ним стверджувалася в одній із лекцій, прочитаних в МОПІ в 1938 р. Втім, як далі пише в додатковому томі М. Рубінштейн, подальший феодальний розвиток теж сприяв “росту свідомості внутрішньої народної єдності Русі, що охоплювала всі землі східного слов’янства, з початком спільної руської культури і розвитком спільноруської писемної мови”¹⁸⁹. Лише в подальшому в “процесі феодального відосіблення і розвитку місцевих територіальних інтересів і зв’язків створилися передумови майбутнього поділу руського народу на великоруський, український, білоруський, які склалися в процесі послідовного об’єднання руських земель на наступному історичному етапі”¹⁹⁰. Ці положення науковця нагадують версію В. Мавродіна зразка 1945 р., згідно якої давньоруська народність знаходилася в процесі формування, але так до кінця і не сформувалася¹⁹¹. У розділі “Епоха розвинутого феодалізму” М. Рубінштейн зазначає, що внаслідок феодальної роздрібненості, а згодом – чужоземної навали, яка закріпила політичну відосібленість окремих частин

Русі, – історія цих частин, що “формували в період XI—XV ст. своє національне буття”, історія України і Білорусії набуває своїх особливих рис¹⁹². Тобто за М. Рубінштейном, процес формування української та білоруської народностей відбувався в XIV—XV ст. Але в підрозділі, що присвячений історії України і Білорусії в складі Литви, дослідник суперечить початково висловленій ним думці. Він вказує, що саме XV ст. і перша половина XVI ст. “були часом оформлення української і білоруської народності”¹⁹³. Припускаємо, що ця суперечність пояснюється тим, що М. Рубінштейн під час остаточного відредагування тексту враховував побажання В. Пічети. Останній в своїй неопублікованій рецензії¹⁹⁴ на попередній варіант нарису М. Рубінштейна не погоджувався з деякими твердженнями автора. Рецензент піддав сумніву порушене дослідником питання про хронологічні межі формування білоруської народності і запропонував, по можливості, врахувати його заувагу¹⁹⁵. В. Пічета вважав, що оформлення білоруської народності (як і української) тривало у XV – в першій половині XVI ст.

Інша важлива проблема – проблема приєднання України і Білорусії в середині XVII ст. до Росії подається М. Рубінштейном у відповідності до офіційної формули “найменшого зла”. Вписуючи свою схему історії України в загальну схему історії народів СРСР, М. Рубінштейн враховував всі особливі періоди історії України: Галицько-Волинський, Литовський та Польський. Необхідно зауважити, що вчений в цьому нарисі не дотримувався послідовно власної періодизації, висловленої у 30-х рр., що будувалася на формаційній теорії. Тут перемишуються водночас періодизація за формаційним принципом та періодизація за зовнішніми політичними чинниками. На це, до речі, у згаданій рецензії вказав також В. Пічета¹⁹⁶.

У тому ж 1947 р. вийшло друге видання I тому підручника з історії СРСР для історичних факультетів. Серед авторів та редакторів видання знову бачимо М. Рубінштейна. Одним із важливих підрозділів підручника за авторством вченого був підрозділ під назвою “Україна і Білорусія в XVI – XVII ст.”¹⁹⁷. Виклад матеріалу в цілому повторює відповідні місця нарису, вміщеного в додатковому томі ВРЕ. Зокрема, приєднання України до Росії та його наслідки оцінюється М. Рубінштейном у відповідності до формули “найменшого зла”. Втім, перспектива історичного розвитку України після приєднання подається ним в позитивному ракурсі. Переяславським актом було “закладено

фундамент союзу двох братніх народів”; приєднання до Росії було “єдино правильним і відповідало історичним сподіванням українського народу”¹⁹⁸.

В наступні роки вчений, в зв’язку з тим, що він потрапив під політичний прес під час кампанії “боротьби з космополітизмом та низькопоклонством”¹⁹⁹ був відсторонений від активної діяльності в радянському історіографічному процесі²⁰⁰. Лише після смерті Й. Сталіна вчений зміг повернутися в лоно активного наукового життя: знову долучається і до роботи в галузі історії України²⁰¹ (яку не полишає до кінця свого життя, як і повсякчасних прямих контактів з провідними науковцями з України²⁰²). Але на цей час марксистсько-ленінська концепція історії України, фактично, уже була сформована.

Підсумовуючи дане дослідження, зауважимо, що, хоча опублікованих праць М. Рубінштейна в галузі історії України обмаль, але проведений аналітичний огляд свідчить, що внесок будь-якого дослідника в історіографічний процес, а ще ширше – в інтелектуальну історію – не слід обмежувати лише публікаціями. Дослідник впливає на розвиток історіографічного процесу, а також і на формування історичної свідомості широкого загалу через посередництво багатьох чинників, серед яких власне публікації іноді не є вирішальними. Важливу роль у формуванні історичної думки відіграють різноманітні наукові контакти в історичному середовищі (серед них – безпосередні стосунки поміж науковцями; участь у конференціях, семінарах, засіданнях, нарадах, сесіях наукових установ тощо); проведення на практиці власного бачення процесу історичного розвитку через посередництво читання лекційних курсів, ведення семінарських занять, формування науково-педагогічної школи тощо. Тому вважаємо, що внесок М. Рубінштейна у формування радянської версії українського історичного процесу був досить вагомим. Серед окремих елементів творчого доробку вченого велике значення для радянської історіографії мало висунення ним положень про Київську Русь як “спільний початковий період” історії двох гілок східного слов’янства – українців та росіян. В цьому відношенні М. Рубінштейн набагато років випередив вимоги, що їх ставила перед істориками політико-ідеологічна дійсність епохи другої половини 30-х рр.; суголосні майбутнім радянським концепціям етногенезу східних слов’ян були і погляди вченого щодо обґрунтування хронологічних меж формування братніх народів. В працях 30-х рр. М. Рубінштейн, хоча в деяких моментах і

наближається до концепції давньоруської народності, але, фактично, вона ним не визнається. Лише в повоєнний період науковець приєднався до тих істориків, які поділяли думку про існування давньоруської народності.

Наостанку зауважимо, що дана стаття далеко не вичерпує собою наукову діяльність М. Рубінштейна в галузі історії України. Внесок вченого в розвиток української радянської історичної науки іще потребує більш поглибленого студіювання.

- ¹ Див., напр.: Юсова Н.М. Концепція етногенезу східних слов'ян в українській історіографії 30-40-х рр. ХХ ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. - Вип. 20-21. - К., 2002. - С.216-233.
- ² Точка зору Т. Мацьківа дається по: Головки В. Історіографія кризи історичної науки. Український контекст. - К., 2003. - С.110.
- ³ Грушевский М. С. Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства // Статті по славяноведенью. - Спб., 1904. - Вып. I. - С.291-304.
- ⁴ Санцевич А.В. М.І. Яворський: нарис життя та творчості. - К., 1995. - С.38.
- ⁵ Там само. - С.45.
- ⁶ Див.: Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського. // Літопис революції. - 1930. - № 2. - С.270-271.
- ⁷ Яворський М.І. Коротка історія України. - Харків., 1928. - С.22.
- ⁸ Там само. - С.27
- ⁹ Див.: Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського. // Літопис революції. - 1930. - № 2. - С.267-326; № 5. - С.289-324.
- ¹⁰ Див., напр.: Залізняк Л. Де, як і коли виникла давньоруська народність (До 50-річчя проблеми) // Пам'ять століть. - 1998. - № 6. - С.4-5.
- ¹¹ Див., напр.: Наталія Юсова. О.Є. Пресняков і схема історії східного слов'янства Михайла Грушевського // А се его сребро... Збірник праць на пошану чл.-кор НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. - К., 2002. - С.262-265.
- ¹² Оцінку позиції, зокрема, О.Преснякова стосовно концепції М. Грушевського див., також: Свердлов М. Б. Проблемы изучения Руси в творчестве А. Е. Преснякова // Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси. Очерки по истории X- XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. - М., 1993. - С.580.
- ¹³ Любавский М. Образование основной государственной территории великорусской народности. Заселение и объединение центра. - М., 1929. - С.3-5.
- ¹⁴ Див.: С. Пионтковский. Великодержавные тенденции в историографии России // Историк-марксист. - 1930. - Т. 17. - С.22-23.
- ¹⁵ Вірну оцінку відношення М. Покровського до історії України дав В. Сушино-Хоменко у своєму виступі на дискусії з приводу схеми

-
- М. Яворського. Див.: Дискусія з приводу схеми історії України... – № 2. – С.287-289.
- ¹⁶ Покровский М. М. Очерки истории русской культуры. – М.-Л., 1925. – С.48.
- ¹⁷ Дискусія з приводу схеми історії України... // Літопис революції. – 1930. – № 2. – С.288.
- ¹⁸ Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року. (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С.504.
- ¹⁹ Див., напр.: Покровский М. К истории СССР // Историк-марксист. – 1930. – Т. 17. – С.18.
- ²⁰ Постановление СНК Союза ССР и ЦК ВКП(б) “О преподавании гражданской истории в школах СССР”. // Правда. – 1934. – 16 мая. – С.1.
- ²¹ Об учебниках истории СССР. // Правда. – 1937. – 22 августа. – С.1; Фохт А. О методических и педагогических ошибках М. Н. Покровского // Исторический журнал. – 1937. - № 3. – С.103.
- ²² Єфімов Олексій Володимирович – історик, член-кореспондент АН СРСР, професор Московського державного університету і ВПШ при ЦК КПРС.
- ²³ Российский государственный архив социально-политической истории (РГА СПИ). – Ф.17. – Оп.125. – Ед. хр.925. Материалы по составлению учебника истории СССР и совещания историков. – Том. IV. – Февраль 1944 – июль 1944. – Л.67.
- ²⁴ Архив Российской Академии наук (А РАН). – Ф.1791. – Оп.1. – Ед. хр.149. Черепнин Л.В. Выработка советскими историками марксистско-ленинской концепции исторического развития народов СССР. Лекции, прочитанные для слушателей Академии общественных наук при ЦК КПСС. Стенограмма 12-19 февраля 1964 г. – Л.34.
- ²⁵ Див., напр.: Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – В 2-х тт. – Т.2. Западная Русь и Литовско-Русское государство. – М., 1939.
- ²⁶ Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – В 2-х тт. – Т.1. Киевская Русь. – М., 1938. – С.12.
- ²⁷ Пресняков А.Е. Образование великорусского государства. Очерки по истории XII-XVI столетий. – Пг., 1918. – С.1-26.
- ²⁸ Научно-исторический архив. Санкт-Петербургский Институт истории РАН. (НИА СП-б ИИ РАН). – Ф.193. – Оп.1. – Ед. хр.27. А. Пресняков. Курс русской истории. “Введение” и I-я глава “Киевское государство X – XII вв.” Неоконченная рукопись. Начата после 1925 г. На 57 л. – Л.2; Там само. – Ед. хр.25. А. Пресняков. К вопросу о западной границе России. Старая орфография. На 5 л. – Л.1 об., 2; Там само. – Ед. хр.21. А. Пресняков. Курс русской истории. Отдел I. “История древней Руси”. Старая орфография, неоконченная рукопись 1913 – 1914 гг. (переработанная в 1925 г. См.: Ед. хр.27). На 58 л. – Л.1-7; Научный архив. Институт истории материальной культуры РАН, м. С.-Петербург (НА ИИМК РАН). – Ф.35. – Оп.2. – Д.2150. А. Е. Пресняков. История Древней Руси. Части: Введение, Восточно-Европейская равнина. На 118 л. – Л.2, 58, 60.

²⁹ Там само. – Л.2.

³⁰ Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – Т.1. Киевская Русь. – С.10.

³¹ Подібне міркування було висловлене іще також сучасним російським історіографом В. Брачевим. Див.: С.В. Брачев. Русский историк А.Е. Пресняков (1870 – 1929). – Санкт-Петербург, 2002. – С.35.

³² РГА СПИ. – Ф.17. – Оп.125. – Ед. хр. 925. Материалы по составлению учебника истории СССР и совещания историков. – Том. IV. – Февраль 1944 – июль 1944. – Л.96. До речі, на цій нараді був присутній і М. Рубінштейн. Див.: Там само. – Л.196.

³³ Свердлов М. Б. А. Е. Пресняков (1870 – 1929). Жизнь и творчество // Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси... – С.540. Оскільки М. Свердлов, говорячи про таку важливу сторінку біографії О. Преснякова, як те, що його було обрано директором Ленінградського відділення Інституту історії (тобто, його концептуальна розробка історичної проблематики впродовж 20-х рр. отримала офіційне визнання зі сторони радянської влади) не наводить джерельного посилання, то доцільно вказати: НА ИИМК РАН.- Ф.2. – Оп.3. – Ед. хр.534. Личное дело Преснякова А. Е. Начато – май 1921 г. На 7 л. – Л.7; Отдел Рукописей Национальной Российской Библиотеки, м. С.-Петербург (ОР РНБ). – Ф.585. – Оп.1 – Ед. хр.3945. Пресняков Александр Евгеньевич. Письма (23) и телеграммы (2) Сергею Федоровичу Платонову. Автограф, машинопись, рукопись. Чернила и карандаш с пометками С. Ф. Платонова. Приложение: письмо А.Д. Александрова к А.Е. Преснякову 7 декабря. Б.г. Жизнеописание и список трудов А. Е. Преснякова. 1904 – 1928 гг. На 43 л. С.-Петербург – Ковно. – Л.41.

³⁴ Рубинштейн Н. Л. О путях исторического исследования // История СССР. – 1962. – №6. – С.96.

³⁵ Ще в 1934 році Б. Романов звертався до директора ІІМК з пропозицією про видання рукописної спадщини та перевидання основних творів О. Преснякова, брав на себе відповідальність по узгодженню всіх видавничих проблем та питань, пов'язаних із дотриманням авторських прав сина Євгенія та його матері. А 14 липня 1934 р. Б. Романов отримав офіційне доручення з боку дирекції ІІМК та Соцекгізу (де працював на той час провідним співробітником М. Рубінштейн) про редагування рукописів О. Преснякова. Див.: НА ИИМК РАН. – Ф.2. – Оп. 1934 г. – Ед. хр.56. Дело об издании рукописей А. Е. Преснякова 1934 года. План сборников статей. На 29 л. – Л.9, 16 та ін.

³⁶ Див.: Научно-исследовательский отдел Рукописей Российской государственной библиотеки (НИОР РГБ). – Ф.521. – К.26. – Ед. хр. 39. Романов Б.А. Письма к Рубинштейну Н. Л. – Л.15 [лист від 11 січня 1941 р.], Л.7 [лист від 31 травня 1941 р.]; Отдел письменных источников Государственного Исторического музея (ОПИ ГИМ). – Ф.470. – Оп.1. – Ед. хр. 234. Романов Б.А. Пять писем П. Г. Любомирову 1935 г. Семь писем Е.Ф. Любомировой 1935, 1936, 1937, 1939 гг. – Л.4 [лист від 30 вересня 1934 р.], Л.45 [лист від 35 липня 1935 р.], Л.46 об. [лист від 3

травня 1935 р.]. Див. також: Юсова Н. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР // Український історичний збірник-2001. – К., 2002. – С.43; Свердлов М. Б. Примечания // Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси ... – С.602-603.

³⁷ Багалій Д. І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Т.І. Історіографічний вступ і доба натурального господарства. – [Х.]: ДВО, 1928. – С.5-124. (Зб. іст.-філол. відділу ВУАН, № 72).

³⁸ Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. / Вступ. Ст., комент В. В. Кравченко; Ред. кол. (голов. ред.) та ін. – Харків, 2001. – С.305-307.

³⁹ Цит. по: Там само. – С.565.

⁴⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУВ) - Ф.І. Од. зд. 45446. Багалій Дмитро Іванович. Різні робочі нотатки та уривки з рукопису. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті: 1925 – 1928 рр. – 345 арк.

⁴¹ Там само. – Арк.34-34 зв.

⁴² Гапусенко І. М. Історія України періоду феодалізму // Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади / Ред. кол.: П. М. Калениченко (відп. ред.) та ін. – К., 1973. – С.76.

⁴³ Там само. – С.86.

⁴⁴ Юсова Н. Зародження теорії про давньоруську народність... – С.43-45; Юсова Н. М. Концепція етногенезу східних слов'ян... - С.218-219 та ін.

⁴⁵ Як впливає із ранніх документів історика, його ім'я та по-батькові звучало саме так – Микола Лазарович. – НИОР РГБ. – Ф.521. – К.1. Ед. хр.4. Рубінштейн Н. Л. Личные документы: студенческая и трудовая книжки, вид на жительство, удостоверения, военный билет, орденские книжки, читательский, членские билеты и т.п. 1916 – 1960 г. На 100 л. – Л.2, 78. Жоден із дослідників життя та творчості М. Рубінштейна не зацентрував уваги на цьому факті.

⁴⁶ До речі, цікаво переплелися долі двох вчених – О. Преснякова та М. Рубінштейна: вони обидва народилися в м. Одесі. – НА ИИМК РАН. – Ф.2. – Оп.3. – Ед. хр.534. – Л.1. На цю обставину звернув увагу іще М. Свердлов, але без конкретного посилання на джерело. Див.: Свердлов М. Б. А. Е. Пресняков (1870 – 1929). Жизнь и творчество. // Княжое право в древней Руси ... – С.508. Оскільки широко побутує думка, що О. Пресняков народився в м. Тифлісі, то зроблена тут конкретна відсилка на архівну справу є доречною.

⁴⁷ Рубінштейн Н. Л. Западные пути торговли Украины-Руси // Вісник Одеської комісії краєзнавства при управлінні Академії наук. – 1925. – Ч.2-3. – С.120-134; Його ж. До історії соціальних відносин у Київській Русі XI-XII ст. // Наукові записки науково-дослідчої кафедри історії української культури. – Харків, 1927. - № 6. – С.42-62; Його ж. Селянське питання на Україні в першу половину XIX ст. // Прапор марксизму. – 1929. - № 2. – С.149-174; Його ж. Нарис історії Київської

Русі. – Харків-Одеса, 1930. – 72 с. та ін. В особовому фонді вченого із ранніх робіт відклався фрагментарний варіант статті про одну із соціальних категорій населення Київської Русі – так званого закупа. Див.: НІОР РГБ. – Ф.521. – К.2 – Ед. хр.16 л. Рубинштейн Н. Л. О закупе по Русской Правде. Фрагмент статті. 1927 г. – 12 л.

⁴⁸ НІОР РГБ. – Ф.521. – К.1. Ед. хр.1. Рубинштейн Н. Л. Автобіографії. 1940-е – 1950-е гг. На 21 л. – Л.4, 5.

⁴⁹ Варто дещо зупинитися на такому складному питанні, як відношення М. Рубінштейна до свого керівника по аспірантурі – Михайла Єлісеєвича Слабченко. Іще на початку 60-х рр. ХХ ст., наскільки дозволяла тодішня наукова кон'юнктура, намагався по-об'єктивістськи вірно висвітлити ці взаємини друг, колега та біограф М. Рубінштейна С. Дмитрієв. Див.: Дмитрієв С.С. К истории советской исторической науки. Историк Н.Л. Рубинштейн (1897 – 1963) // Ученые записки Горьковского госуниверситета. Серия историко-филологическая. Вып. 79. – Т.1. – Горький, 1964. – С.446-449. Та й сам М. Рубінштейн торкнувся цього питання в автобіографічному есе, де визнає неабиякі здібності та заслуги М. Слабченко. Див.: Рубинштейн Н. Л. О путях ... – С.94. Проте, М. Рубінштейна не задовільняв рівень науково-теоретичного підґрунтя творчості керівника. Потрібно враховувати і такий момент: М. Рубінштейн з притаманним молодості ентузіазмом усвідомлював себе передусім істориком-марксистом. Отже, вчитель і учень користувалися різними методологічними засадами. В своїх автобіографіях М. Рубінштейн зачіпає це питання тільки лише перед тим, як мав стати кандидатом та членом ВКП(б) – 1943-1944 рр.: “В Одесі не зміг отримати роботу за основною спеціальністю – Історією СРСР, так як в місцевих Інститутах зберігалася в великому об'ємі тільки історія України, але моя робота в Інституті наткнулася на спротив завкафедрою професора Слабченко (що виявився потім членом СВУ), і я пішов з Інституту”. – НІОР РГБ. – Ф.521. – К.1. – Ед. хр.1. – Л.4 та подібні думки звучать і на Лл.6, 9, 18. Розглядаючи взаємини між М. Рубінштейном та М. Слабченко, повинні враховувати складну політичну ситуацію і вже те, що М. Рубінштейн не виступав з гострою критикою свого наставника, могло йому інтепретуватися з боку владних структур як прояв інакомислення.

⁵⁰ Див.: ІР ЦНБУВ. – Ф.Х. – Од. зб.1686. Діяльність історичної секції при Всеукраїнській Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ, в 1928 – 1930 рр. Копія з поправами. Друкована на машинці. – Арк.6.

⁵¹ Дмитрієв С. С. К истории ... – С.441.

⁵² ІР ЦНБУВ. – Ф.Х. – Од. зб. 18141-18142. Слабченко М. Культурно-наукове життя Одеси в 1914 – 1924 рр. [Стаття]. [1925 р.]. [Оригінал та копія. Друк. На машинці]. – 30 арк.

⁵³ Див.: Там само. – Ф.521. – К.1 – Ед. хр.1. – Л.1; Яворский М. Современные антимарксистские течения в украинской исторической науке // Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов. Изд. 2-е. – В

2-х тт. – М., 1930. – Т. I. – С.426-435. М. Рубінштейн виступив першим в дебатах, що розгорнулися із зазначеної доповіді М. Яворського. Див.: Там само. – С.436-437.

- ⁵⁴ Дмитриев С.С. Памяти ... - С.443; Рубинштейн Н. Л. О путях ... - С.98, а також див. критичне об'єктивне дослідження молодого науковця про М. Покровського: НИОР РГБ. – Ф.521. – К.2. – Ед. хр.9. Рубинштейн Н.Л. М.Н. Покровский – историк России. Статья. 1928 г. Автограф. - 22л.
- ⁵⁵ НИОР РГБ. – Ф.521. – К.13. – Ед. хр. 1. Рубинштейн Н. Л. Стенограмма Лекций по курсу “История народов СССР (по “Истории СССР)””. В Московском областном педагогическом институте. 1938 – 1939, 1949. 860 л. – Л.60.
- ⁵⁶ Рубинштейн Н. Л. Древнейшая Правда и вопросы дофеодального строя Киевской Руси // Археографический ежегодник за 1964 г. – М., 1965. – С.3-10. Цікаво, що початок, ймовірно, одного із чернеткових варіантів цієї статті і під аналогічною назвою міститься в фонді вченого і датований архівними працівниками 1950 р.: НИОР РГБ. – Ф.521. – К.2. – Ед. хр.23. Рубинштейн Н. Л. Древнейшая правда и вопросы дофеодального строя Киевской Руси. Статья (начало). 1950 г. – 1 л.
- ⁵⁷ Рубинштейн Н. До історії соціальних відносин у Київській Русі XI-XII ст. ... – С.42-62; Його ж. До історії російського народнього господарства (з приводу книги П. Ляценка). // Прапор марксизму. – 1928. – №4 (5). – С.64-87; Його ж. О путях ... – С.99.
- ⁵⁸ Див., напр.: Скубицкий С. Классовая борьба в украинской исторической литературе. // Историк-марксист. – 1930. – Т.17. – С.27.
- ⁵⁹ Рубинштейн Н.Л. О путях ... – С.98;
- ⁶⁰ НИОР РГБ. – Ф.521. – К.11. – Ед.хр.10. Рубинштейн Н. Л. Очерк украинской истории в XII – XVIII вв. Исследование [1930-е гг.]. Машинопись. 141 л. – Л.1.
- ⁶¹ Так називає М. Яворського, зокрема, В. Кравченко. Див.: Кравченко В. Концепція Переяслава в ... – С.504.
- ⁶² НИОР РГБ. – Ф.521. – К.11. – Ед.хр.10. – Л.16.
- ⁶³ Виникає питання: чому саме в Ленінградській науково-навчальній інституції планувалося видання цієї праці? На це запитання відповідь дає сам М. Рубінштейн в авторизованому есе мемуарного характеру. Так, говорячи про другу половину двадцятих років, пише, що в нього “встановився жвавий контакт з кафедрою російської історії” Ленінградського Університету (на той час реформованого в Інститут – Ю. Н.): Рубинштейн Н. Л. О путях ... – С.96.
- ⁶⁴ НИОР РГБ. – Ф.521. – К.1. – Ед.хр.1. – Л.6 об.
- ⁶⁵ Там само. – Ф.521. – К.2. – Ед. хр.17. Рубинштейн Н. Л. Очерк истории Киевской Руси [1930]. – 85л.
- ⁶⁶ Там само. – Ф.521. – К.11. – Ед.хр.10. Рубинштейн Н.Л. Очерк украинской истории в XII – XVIII вв.- Исследование. [1930-е гг.]. – 141 л.
- ⁶⁷ Там само. – Ф.521. – К.12. – Ед.хр.19. Рубинштейн Н.Л. Заметки и выписки по истории Украины. 1920-е – 1930-е гг. – 90л. Зміст цієї

справи вказує на те, що найбільш вірогідно перед нами є третя частина загального курсу М. Рубінштейна.

- ⁶⁸ Так, колега по роботі на історичному факультеті Московського державного університету С. Дмитрієв, згадує: “після безуспішних клопотів, розпочатих з весни 1926 р. по влаштуванню друкування в Москві або Ленінграді загального нарису Київської Русі, він отримав з Харкова згоду на видання там цього нарису окремою книгою. Передуманий і виношений, давно написаний ним нарис, накінець-то, все ж таки, появився перед читачами...”. Див.: Дмитрієв С. С. К истории – С.446.
- ⁶⁹ Там само. – С.446.
- ⁷⁰ НИОР РГБ. – Ф.521. – К.24. – Ед. хр.16. Рубинштейн Н. Л. Рецензия на книгу для чтения по истории народов СССР. [1930-е гг.]. – 7л.
- ⁷¹ Там само. – Ф.521. – К.12. – Ед. хр.2. Рубинштейн Н. Л. Проблема нации и державы в украинской историографии. Доклад в Институте истории Комакадемии. [1930-е гг.]. Автограф. – 2л.
- ⁷² Там само. – Ф.521. – К.12. – Ед.хр.1. Рубинштейн Н. Л. «Проблема украинского исторического процесса и украинская историография». Тезисы к докладу и материалы (заметки, выписки, библиография). [1930-е гг.]. Автограф. – 39л.
- ⁷³ Там само. – Ф.521. – К.11. – Ед. хр. 2. Рубинштейн Н. Л. «Феодализм». – Статья для энциклопедии. 1935-1936. – 177л.; Там само. – К.12. – Ед. хр.10. Рубинштейн Н. Л. “Украина (история)”. – Статья для энциклопедии. [1940-е гг.]. – 11л.
- ⁷⁴ Там само. – Ф.521. – К.12. – Ед. хр.14. Рубинштейн Н. Л. Лекция по истории Украины в Историко-филологическом Институте НКП. 1936. – 26 л.; Там само. – Ед.хр.8. Рубинштейн Н. Л. Лекции по истории Украины в ИФЛИ. 1936-1937 гг. – 195 л; Там само. – К.13. – Ед. хр.1. Рубинштейн Н. Л. Стенограмма Лекций по курсу история народов СССР (по «Истории СССР») в Московском областном педагогическом институте. 1938 – 1939, 1949 гг. – 860 л.
- ⁷⁵ Там само. – Ф.521. – К.12. – Ед. хр.17. Рубинштейн Н. Л. Программа лекций по «Истории Украины» (1 семестр 1940/1941 гг.). Автограф. – 4л.; Там само. – Ед. хр.20. Рубинштейн Н. Л. Заметки к программе по истории Украины для университетов и педагогических институтов. 1940-е гг. Приложена: программа, Киев, 1940. – 52л.
- ⁷⁶ Там само. – К.12. – Ед.хр.3. Рубинштейн Н. Л. «Национально-классовая борьба на Украине в XVII в. и ее освещение М. Н. Покровским». Статья. [1930-е гг.]. – 10 л.
- ⁷⁷ Див., напр.: Покровский М. К истории СССР // Историк-марксист. – 1930. – Т.17. – С.17-20; Скубицкий Т. Классовая борьба в украинкой исторической... – С.27-40; Пионтковский С. Великодержавные тенденции в историографии ... – С.21-26; Югов М. Положение и задачи исторического фронта в Белоруссии // Историк-марксист. – 1930. – Т.17. – С.41-50.
- ⁷⁸ НИОР РГБ. – Ф.521. – К.24. – Ед.хр.16. –Л.1.

-
- ⁷⁹ Книга для чтения по истории народов СССР. / Под ред. М. Покровского; составители: В. Викторов и А. Пресняков. – Харьков: Пролетарий, 1930. – 310 с.
- ⁸⁰ НИОР РГБ. – Ф.521. – К.24. – Ед.хр.16. – Л.2.
- ⁸¹ Там само. – К.12. – Ед. хр.2.
- ⁸² Там само. – Л.1-2.
- ⁸³ Див.: Труды Первой Всесоюзной ... - С.436-437.
- ⁸⁴ Там само. – К.1. – Ед.хр.1. – Л.18 об.
- ⁸⁵ Там само. – К.12. – Ед.хр.1.
- ⁸⁶ Там само. – Л.1-1об.
- ⁸⁷ Там само. – Л.2об.
- ⁸⁸ Там само. – Л.3-6.
- ⁸⁹ Рубинштейн Н.Л. О путях ... - С.99.
- ⁹⁰ НИОР РГБ. – Ф.521. – К.11. – Ед.хр.10. – Л.18
- ⁹¹ Там само. – Л.17.
- ⁹² Рубинштейн Н. Л. Нарис історії Київської Русі. – Харків-Одеса: Державне видавництво України, 1930. – С.3.
- ⁹³ Там само. – С.3-4.
- ⁹⁴ Там само. – С.3.
- ⁹⁵ Пор.: Там само. – С.4-5; НИОР РГБ. – Ф.521. – К.2.– Ед.хр.17. – Л.1-2.
- ⁹⁶ Там само. – Л.1.
- ⁹⁷ Там само. – Л.1; Рубінштейн Н. Л. Нарис історії Київської Русі. – С.5.
- ⁹⁸ НИОР РГБ. – Ф.521. – К.2. – Ед.хр.17. – Л.1; Рубінштейн Н. Л. Нарис історії Київської Русі... – С.5.
- ⁹⁹ Там само. – С.5.
- ¹⁰⁰ НИОР РГБ. – Ф.521. – К.2. – Ед.хр.17. – Л.1
- ¹⁰¹ Рубінштейн Н. Л. Нарис історії Київської Русі ... – С.5.
- ¹⁰² Там само. – С.37.
- ¹⁰³ НИОР РГБ. – Ф.521. – К.2. – Ед.хр.17. – Л.1
- ¹⁰⁴ Рубінштейн Н. Л. Нарис історії Київської Русі ... – С.5.
- ¹⁰⁵ Греков Б. Д. Киевская Русь. – М.-Л., 1939. – С.8-9.
- ¹⁰⁶ Рубінштейн Н. Л. Нарис історії Київської Русі ... – С.5
- ¹⁰⁷ Там само. – С.5
- ¹⁰⁸ НИОР РГБ. – Ф.521. – К.2. – Ед.хр.17. – Л.2.
- ¹⁰⁹ Рубінштейн Н. Л. Нарис історії Київської Русі ... – С.5.
- ¹¹⁰ НИОР РГБ. – Ф.521. – К.2. – Ед.хр.17. – Л.2.
- ¹¹¹ Там само. – Л.2.
- ¹¹² Рубінштейн Н. До історії російського народного господарства. З приводу книги проф. Лященко П. І. "История русского народного хозяйства". (М.-Л., 1927) // Прапор марксизму. – 1928. - № 4 (5). – С.68: "...історія Київської Русі, як історичного періоду, по суті належить як російській, так і українській історії."
- ¹¹³ Див.: Гапусенко І. М. Історія України періоду феодалізму. – С.76.
- ¹¹⁴ НИОР РГБ. – Ф.521. – К.11. – Ед. хр.10. – Л.1-6.
- ¹¹⁵ Там само. – Л.6-7.

- ¹¹⁶ Там само. – Л.7.
- ¹¹⁷ Там само. – Л.18.
- ¹¹⁸ Там само. – Л.7.
- ¹¹⁹ Там само. – Л.8-17.
- ¹²⁰ Там само. – Л.65.
- ¹²¹ Там само. – К.12. – Ед. хр.19. – 90 л.
- ¹²² Дмитриев С. С. К истории ... – С.445.
- ¹²³ НИОР РГБ. – Ф.521. – К.1 – Ед. хр.1 – Л.18; Дмитриев С. С. К истории... – С.423.
- ¹²⁴ НИОР РГБ. – Ф.521. – К.1 – Ед. хр.1. – Л.4, 18; Дмитриев С. С. К истории... – С.449.
- ¹²⁵ НИОР РГБ. – Ф.521. – К.1. – Ед. хр.1. – Л.18 об.
- ¹²⁶ Див. детальніше: Постановление СНК Союза ССР и ЦК ВКП(б) “О преподавании гражданской истории в школах СССР”. // Правда. – 1934. – 16 мая. – С.1; Удод О. Історія в дзеркалі аксіології. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х роках. – К., 2000. – С.157-161.
- ¹²⁷ Постановление СНК Союза ССР и ЦК ВКП(б) “О преподавании ... - С.1; Удод О. Історія в дзеркалі ... – С.159.
- ¹²⁸ Цитується по: Удод О. Історія в дзеркалі ... – С.159-160.
- ¹²⁹ НИОР РГБ. – Ф.521. – К.1 – Ед. хр.1. – Л.18 об.
- ¹³⁰ Дмитриев С. С. К истории ... – С.455.
- ¹³¹ Там само. – С.426.
- ¹³² НИОР РГБ. – Ф.521. – К.1. – Ед. хр.1. – Л.18 об.
- ¹³³ Див.: Бахрушин С. Некоторые вопросы истории Киевской Руси. // Историк-марксист. – 1937. – Кн. 3. – С.165; Дмитриев С. С. К истории ... – С.461; НИОР РГБ. – Ф.521. – К.1. – Ед. хр.1 – Л.18 об.
- ¹³⁴ История СССР. – Том. I. / Учебник для исторических факультетов вузов. Институт истории АН СССР и кафедра истории СССР Исторического факультета МГУ. – М., 1939. – § 2 “Введение в русскую историографию”. – С.9-15; раздел В. Главы V, VI і VII “Русское государство и народы ССР в XVII в.”. – С.447-592 (у співавторстві С. Бахрушина).
- ¹³⁵ НИОР РГБ. – Ф.521. – К.1. – Ед. хр.1. – Л.3, 4; Дмитриев С. С. К истории ... – С.461.
- ¹³⁶ Див.: НИОР РГБ. – Ф.521. – К.12. – Ед.хр.3. – 10 л.; Там само. – К.2. – Ед. хр.13. Рубинштейн Н. Л. Историческая схема М. Н. Покровского. Доклад. 1936 г. – 4 л., а також: Там само. – К.1. - Ед. хр.1. – Л.6 об.
- ¹³⁷ Див.: Рубинштейн Н. Западная Украина. Историческая справка. // Московский большевик. – 1939. – 30 сентября. – С.2; Його ж. Западная Украина и Западная Белоруссия. (Краткая историческая справка). // Исторический журнал. – 1939. – № 10. – С.10-15.
- ¹³⁸ Див.: Юсова Н. Зміна акцентів в українській радянській медієвістиці на проблему приєднання України до Росії (кінець 30-х – першої половини 40-х рр. ХХ ст.). // Проблеми історії України: Факти. Судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.9. – К.. 2003. – С.372-395.

-
- ¹³⁹ НИОР РГБ. – Ф.521. – К.11. – Ед. хр.2. – 172 л. (гранки на Л.98-177. Слід внести уточнення: назва статті в гранках має дещо форму – “Феодализм в России”).
- ¹⁴⁰ Рубинштейн Н. Л. О путях ... – С.101.
- ¹⁴¹ НИОР РГБ. – Ф.521. – К.12. – Ед. хр.10. – 11 л.
- ¹⁴² Там само. – Л.1.
- ¹⁴³ Там само. – Л.1.
- ¹⁴⁴ Там само. – Л.1.
- ¹⁴⁵ Там само. – Л.3-11.
- ¹⁴⁶ Там само. – К.1. – Ед. хр.1. – Л.18 об.; Там само. – Ед. хр. 4. – Л.13-14.
- ¹⁴⁷ Там само. – Л.18 об.
- ¹⁴⁸ Там само. – Л.18 об.
- ¹⁴⁹ Там само. – Ед. хр.4. – Л.15; Дмитриев С. С. К истории ... - С.456-457.
- ¹⁵⁰ Рубинштейн Н. Л. О путях ... – С.100.
- ¹⁵¹ Див.: НИОР РГБ. – Ф.521. – К.12. – Ед. хр.14. Рубинштейн Н. Л. Лекция по истории Украины в Историко-Филологическом Институте НКП. 1936 г.– 26л.
- ¹⁵² НИОР РГБ. – Ф.521. – К.12. – Ед. хр.8. – 195 л.
- ¹⁵³ Там само. – Л.1
- ¹⁵⁴ Там само. – Л.1.
- ¹⁵⁵ Там само. – Л.1-2.
- ¹⁵⁶ Там само. – Л.3.
- ¹⁵⁷ Там само. – Л.5.
- ¹⁵⁸ Там само. – Л.5.
- ¹⁵⁹ Там само. – Л.6.
- ¹⁶⁰ Там само. – Л.38.
- ¹⁶¹ Там само. – Л.48.
- ¹⁶² Там само. – К.13. – Ед. хр.1. – 860 л.
- ¹⁶³ Див., детальніше: Юсова Н. Зміна акцентів в ... - С.376-377.
- ¹⁶⁴ НИОР РГБ. – Ф.521. – К.13. – Ед. хр.1. – Л.129.
- ¹⁶⁵ Див.: Рубинштейн Н. Л. Классовая борьба на Украине в XVII веке // Борьба классов. – 1936. – № 4. – С.34-46.
- ¹⁶⁶ НИОР РГБ. – Ф.521. – К.12. – Ед. хр.3. – 10 л.
- ¹⁶⁷ Там само. – Л.1.
- ¹⁶⁸ Там само. – Л.6-10.
- ¹⁶⁹ Рубинштейн Н. Борьба украинского народа против панской Польши и присоединение Украины к России (В помощь преподавателю истории) // Учительская газета. – 1938. – 3 февраля. – С.2.
- ¹⁷⁰ Рубинштейн Н. Западная Украина и Западная Белоруссия. Историческая справка ... – С.2; Його ж. Западная Украина и Западная Белоруссия. (Краткая историческая справка) ... – С.10-15.
- ¹⁷¹ Рубинштейн Н. Западная Украина и Западная Белоруссия ... – С.13.
- ¹⁷² Там само. – С.14.
- ¹⁷³ Там само. – С.15.
- ¹⁷⁴ Пор.: НИОР РГБ. – Ф.521. – К.12. – Ед. хр.17. – 4 л.; Ед. хр.20. – 75 л.

- ¹⁷⁵ Див.: На сессии ООН АН СССР (6 октября 1938 г.). // Вестник древней истории. – 1938. - №4(5). – С.261; Юсова Н. Зміна акцентів в ... - С.381-382.
- ¹⁷⁶ НИОР РГБ. – Ф.521. – К.12. – Ед хр.20. – Л.6.
- ¹⁷⁷ Там само. – Ед. хр.17. – Л.1 об.
- ¹⁷⁸ Супруненко М. Є. Інститут історії України в 1938 р. // Вісті АН УРСР. – 1939. - №1/2. – С.95-96;
- ¹⁷⁹ Див.: Сапегін А. А. Тематичний план АН УРСР. // Вісті АН УРСР. – 1941. - № 1. – С.44-45; Академія наук УРСР у 1941 р. / Склали: С. Є. Боржковський, Т. О. Времєва та ін. – К., 1941. – С.110.
- ¹⁸⁰ НИОР РГБ. – Ф.521. – К.12. – Ед хр.17. – Л.1.
- ¹⁸¹ Там само. – Л.11.
- ¹⁸² Коваль М. В., Рубльов О. С. Передмова. // У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956 рр.): Зб. документів і матеріалів: У 2-х ч. – К., 1996. - Ч.І. – С.31-32.
- ¹⁸³ Див.,напр.: НИОР РГБ. – Ф.444. – К.14. – Ед. хр.56. ЦК ВКП(б). Отдел пропаганды и агитации. Письма к Козаченко А. И. 1949 г. Машинопись с подписью [Лихолата А.]. – 2 л.; Там само. – Ф.731. – К.6. – Ед. хр.42. Гудзий Н. К. Замечаний по поводу макета “Истории Украинской ССР. Т.І”. 1952 г. Автограф (черновой). – 18 л.
- ¹⁸⁴ Рубинштейн Н. История СССР до конца XVIII. // БСЭ. – Том СССР. – М., 1947. – Стб.287-470.
- ¹⁸⁵ Див., напр.: Там само. – стб.315.
- ¹⁸⁶ Там само. –стб.303.
- ¹⁸⁷ Там само. – стб.303.
- ¹⁸⁸ Там само. – стб.315.
- ¹⁸⁹ Там само. – стб.317.
- ¹⁹⁰ Там само. – стб.317.
- ¹⁹¹ Юсова Н. “Проблема давньоруської народності” в праці В. В. Мавродіна “Образование Древнерусского государства” (1945 р.). // Рутеніка. Том І. – К., 2001. – С.160.
- ¹⁹² Рубинштейн Н. История СССР до ... – стб.339.
- ¹⁹³ Там само. – стб.346.
- ¹⁹⁴ НИОР РГБ. – Ф.521. – К.28. – Ед. хр.18. Пичета В. И. Отзыв о статье Рубинштейна Н. Л. “История СССР” – 10 л.
- ¹⁹⁵ Там само. – Л.4.
- ¹⁹⁶ Там само. – Л.2.
- ¹⁹⁷ История СССР. – Т.І, изд. 2-е. / Учебник для исторических факультетов вузов. – М., 1947. – Глава XX Украина и Белоруссия в XVI-XVII вв. - С.485-507. [у співаторстві з С. Бахрушиним].
- ¹⁹⁸ Там само. – С.495, 501-502.
- ¹⁹⁹ Слід зауважити, що іще в середині 1944 р. книга М. Рубінштейна “Русская историография” була піддана гострій критиці на нараді істориків в ЦК ВКП(б) з приводу складання підручників з історії СРСР. Тоді вченого було звинувачено в тому, що ним на сторінках цього

дослідження беруться під захист німецькі вчені-норманісти Байер, Шльоцер, Міллер, які стверджували, що культуру та державність слов'янам принесли саме представники німецького етносу. Але тоді ця критика не мала якихось певних практичних наслідків для подальшої долі науковця. Детальніше про це див.: РГА СПи. – Ф.17. – Оп.125. – Ед. хр.222. Материали по составлению учебника истории СССР и совещание историков. Июль – сентябрь 1944 г. 118 л. – Т.I. – Л.5; Там само. – Ед. хр. 224. Материали по составлению учебника истории СССР и совещание историков. Письма Панкратовой А. О брошюре В. И. Пичеты «Героическое прошлое белорусского народа». Июнь – ноябрь 1944 г. 146 л. – Т.III. – Л.117.

²⁰⁰ НИОР РГБ. – Ф.521. – К.1. – Ед. хр.11. Рубинштейн Н. Л. Документы, связанные с освобождением от работы в МГУ и переводом в Московский Государственный Библиотечный институт. 1949 г. – 9 л.; Там само. – Ед. хр.12. Рубинштейн Н. Л. Материали, связанные с обвинением в «низкопоклонстве перед Западом». 1948-1949 гг. – 38 л.; Дмитриев С. С. К истории ... - С.467-468.

²⁰¹ Див., напр.: Рубинштейн Н. Л. Две научные работы по истории освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 годов. [Рецензия]: Воссоединение Ураины с Россией 1654 – 1954. – Сб. статей. – М.: Изд. АН СССР, 1954. – 440 с., илл. // Вопросы истории. – 1954. - № 10. – С.133-139; НИОР РГБ. – Ф.521. – К.23. – Ед. хр.13. Рубинштейн Н. Л. Отзыв на монографию В. А. Голобуцкого. «Дипломатическая подготовка Переяславской Рады 1654 г.» 1953 г. – 5 л.; Там само. - К.12. – Ед. хр.11. Рубинштейн Н. Л. «300-летие воссоединения Украины с Россией». Тезисы доклада. 1954 г. – 6 л.; Там само. - Ед. хр.12. Рубинштейн Н. Л. Заметки по истории Украины. [1955 г.]. Приложено: сопроводительное письмо к неустановленому лицу с обращением «Эдуард Николаевич». – 10 л.; Там само. – Ед. хр.13. Рубинштейн Н. Л. Заметки по украинской историографии. [кон. 1950-х гг.]. – 10 л.; Там само. – К.23. – Ед. хр.15. Рубинштейн Н. Л. Отзыв о рецензии Гуслистого на О. К. Касименко: «Российско-украинские взаимоотношения». (в ред. Журн. «Вопросы истории»). 1956 г. – 5 л. При розгляді останньої рецензії слід брати до уваги власне саму роботу К. Гуслистого, яка також відклалася у фондї московського історика: Там само. – К.27. – Ед. хр.39. Гуслистый К. Неквалифицированное освещение важных исторических вопросов О. К. Касименко. Русско-украинские отношения. 1648-1654 гг. – 1955 г. – 17 л.

²⁰² Див., напр.: Там само. – К.25. – Ед. хр.34. Голобуцкий В. А. Письма к Рубинштейну Н. Л. 1953-1957 гг. – 6 л.; Там само. – Ед. хр.32. Введенский А. А. Письма к Рубинштейну Н. Л. 1961 г. – 6 л.

ДОДАТОК А.

В Інституті Рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського зберігається справа під назвою “Різні робочі нотатки та уривки до рукопису “Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті”¹, де, справді, відкриті різноматематичні записи харківського вченого. Текст аркушів записано рукою Д. Багалія, приземистим з нахилом вправо почерком, де чітко, але не каліграфічно, виписана переважно кожна літера (окрім, “т”, “ж”, “щ”). Папір використано різноформатний та неординаковий за якісним гатунком. Виклад тексту джерела не є цілісним. Їх поглиблене вивчення дає можливість ретельніше з’ясувати деякі питання, пов’язані з процесом написання Д. Багалієм історичних та історіографічних праць другої половини 1920-х – початку 1930-х рр. Згідно з описом цю справу віддатовано 1925 – 1928 рр. Однак, при уважному прочитанні й аналізові, стає очевидним, що низка матеріалів на кілька років вперед виступає за зазначену верхню хронологічну межу архівної теки. Зокрема, в одному з уривків, що, ймовірно, писався як передмова до однієї з історіографічних праць, Д. Багалія, згадано “ревізію марксивських праць” (як відомо, вона розгорнулася в 1929 р.), її наслідки для української історіографії загалом та для М. Яворського особисто, “кризу української історіографії”. Очевидно, що такі думки вчений міг викласти на початку 1930 рр.² На зламі 20 – 30-х рр. Д. Багалієм готувався матеріал для опублікування власних творів у 16-ти томах. Одним із томів цього запланованого видання повинні були стати “Начерки з української історіографії”, що писалися на основі історіографічного вступу до “Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті” (1928)³. Аналіз матеріалів справи за № 45446 показує, що, найвірогідніше, більша їх частина відноситься до підготовчої роботи над 16-ти томним виданням. Пам’ятка показує, що, як зауважує В. Кравченко, “перебуваючи під постійним психологічним тиском, Д. І. Багалій постійно перероблював написані ним тексти, пристосовуючи їх до нових партійних директив”⁴. Частина цієї великої монографії під назвою “Нариси української історіографії за доби феодалізму і доби капіталістичної” була опублікована вже після смерті харківського вченого його учнем О. Оглобліним в 1933 р. Упорядники сучасного видання 2 тому вибраних творів Д. Багалія подали цю частину за повним авторським варіантом, що зберігається в ІР НБУВ, а не за скороченим, де редактором і

видавцем виступає О. Оглоблін⁵. В зазначеній нами архівній справі частина матеріалів відноситься вже до наступної доби – української історіографії радянського періоду. Але вони виходять за хронологічні межі історіографічного вступу 1928 р. О. Оглоблін в своїй передмові до названої праці Д. Багалія відмічає, що той вважав: “розроблення української радянської історіографії має бути завданням колективної праці”⁶. Сам Д. Багалій, дійсно, вважав, що ця робота повинна носити колективний характер, але уточнював: “...і цю критичну роботу треба буде розробляти спільно з істориками марксистами Р. С. Ф. С. Р., щоб об’єднаними силами утворити марксистську українську і російську історіографію”⁷. Перебуваючи, за висловом В. Кравченка, під психологічним тиском, Д. Багалій не наважувався в такій гострій політичній ситуації публікувати, зроблений ним науковий огляд марксистської історіографії: “Але одночасно з цим розширенням свого вступу я прийшов до думки про необхідність змінити і скоротити частину його, що була присвячена огляду марксистських праць. У зв’язку з вище зазначеною ревізією названих мною марксистських праць по українській історіографії”⁸. Далі вчений наголошує, що “поки що обережніше буде одкинути їх”, а також праці молодих істориків, що “ще не оцінювалися”⁹.

Виходячи з цього, Д. Багалій “поки що” і “відкидає” оприлюднення оцінки творів “молодого історика з Одеси” М. Рубінштейна. Проте, оцінка “Нариса історії Київської Русі” молодого науковця була ним власноручно зроблена. Серед матеріалів зазначеної справи відклалася і рукописна інтерполяція (“вставка А в 163 165 стор.”) до 165 сторінки запланованого видання з історіографії (або розширеного історіографічного вступу до 2-го видання “Нарисів історії України на соціально-економічному ґрунті” або як окремої праці з української історіографії). Ця інтерполяція являє собою логічно і стилістично завершений фрагмент варіанту якогось із параграфів, де оцінюються погляди М. Рубінштейна на історію Київської Русі. Фрагмент за формою є розграфленим в невузьку “лінійку”; розмір А 4, але дещо ширший; аркуш заповнений з обох сторін, так що незначні зовнішні технічні дефекти наприкінці паперу не зачіпають тексту.

При опублікуванні уривка збережено авторську орфографію. Так, при першій згадці одеського науковця Д. Багалій подає написання прізвища як Н. Л. Рубінштейн, при другій –

Н. Л. Рубинштейн. Потрібно зауважити, що в останньому перевиданню творів часто вживане харківським істориком слово “марксивська” подано через “і” – “марксівська”. Також при наведенні цитат із книги М. Рубінштейна вносяться уточнення через квадратні дужки. Оскільки бібліографічні реквізити нарису одеського науковця вже неодноразово повністю приводилися, то уточнення сторінок після цитат робиться в аналогічний спосіб – з допомогою квадратних дужок. Підкреслення слів, в тому числі з цитат, зроблене Д. Багалієм і наводиться без змін.

¹ ІР НБУВ. – Ф.І. (Літературні матеріали). – Од. зб.45446. Багалій Дмитро Іванович. [Різні робочі нотатки та уривки з рукопису “Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті”]. 1925 – 1928 рр. На 349 арк.

² Там само. - Арк.24-24 зв.

³ Кравченко В. Передмова. // Багалій Д. І. Вибрані твори: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Харків, 2001. – С.23.

⁴ Там само. – С.23.

⁵ Там само.– С.24-27.

⁶ Оглоблін О. Передмова редактора. // Багалій Д. І. Вибрані твори... - С.337, прим.1.

⁷ ІР РНБУВ. – Ф.І. – Од. зб. 45446. – Арк.24 .

⁸ Там само. – Арк.24.

⁹ Там само. – Арк.24.

Далі наведемо фрагмент з історіографічної студії Д. Багалія* з аналізом книги М. Рубінштейна “Нарис історії Київської Русі”:

В 1930 р. вийшов в світ “Нарис історії Київської Русі” 72 стор. молодого Одеського історика Н. Л. Рубінштейна¹. Це науково популярне видання, що намагається дати синтетичний огляд історії Київської Русі за марксистським підходом: “У цьому нарисі ми [й] робимо спробу, каже автор, на базі марксистської аналізи історичного матеріалу уявити собі історичний процес за часів Київської Русі в його справжньому оформленню” (стор. 3)². Згідно з цією метою Нарис поділяється на 4 розділа: 1) Зформування Київської держави Русі, 2) Київська Русь до кінця X ст., 3) Доба сеньоріялізації, 4) Київська Русь у XII ст. У кожному з цих розділів автор розглядає економічний, соціальний і політичний лад. “Процес феодалізації, або сеньоріялізації Київської Русі, є, каже автор, основна [соціально-економічна] тема нарису, що [нею] разом із тим виключається старе уявлення про міську торгіву Русь” [стор. 3]. Ця основна тема не вирішується остаточно автором і навіть не освітлюється в такій мірі, як це зробив М. Є. Слабченко³ в своєму курсі “Феодалізм на Україні” або проф.[есор] Юшков⁴, що також дав начерк феодалізму всієї стародавньої Русі⁵. Його виклад дуже побіжний, хоч одночасно насичений узагальненнями, що не могли бути досить обґрунтованими. Це характерна риса книжки, з цього боку дуже претенціозної, хоч сам автор попереджав в передмові, що його популярно науковий нарис не міг вдаватися в критику теорій і використовувати науковий апарат потрібний для належного вичерпного обґрунтування нових схем. І тому виходить, що й схема феодалізму, що її дав автор, ~~але~~ не досить обґрунтована ~~щодо феодалізму~~ (не поставлено питання про феодалісні інституції в Київській Русі, як це робив проф.[есор] Юшков⁶). А що до другої його проблеми, яку він називає національною, то вирішення її ніяким чином не можна назвати задовольняючим і я повинен сказати, що тут скоріше крок назад – ніж вперед в українській історіографії. Одкинувши голословно ту схему української історії, що починала її з старих київських часів, Н. Л. Рубінштейн

* Багалій Дмитро Іванович (1857 – 1932) – український історик. У 1906 – 1910 – ректор Харківського університету. У 1906 і 1910 – 1914 – член Державної Ради, 1914 – 1917 – голова Харківської міської думи. У 1919 обраний академіком, віце-президентом АН УРСР. Автор близько 1000 історичних робіт. Коло наукових зацікавлень – історія Слобожанщини, соціально-економічна історія Лівобережної України, розвиток українського історіографічного процесу тощо.

робить невдалу, на мій погляд, спробу дати, як він каже, “зміст поняття Київської Русі, яке відступає від поняття Київської Русі в територіальному обмеженні, що ним історики підмінювали перше” [стор. 5]. Коли розшифрувати це, то вийде, що він одкідає початок української історії за IX, X, XI і XII ст. і визнає її лише нієля в Волино Галицьку добу, забуваючи про те, що утворення української нації почалося, як і мови почалося іменно в до три 4 сторіччя (~~або й раніше~~), як це встановив О.О. акад.[емік] Шахматов⁷. Під Київською Русью він розуміє великорє комплекс племен і князівств X – XII в., ~~включаючи сюди~~ куди входить і Новгород, і Псков, і Полоцька, і Смоленська, і Ростово-Суздальська землі. Він же утворює для цих областей штучну межу – початок XIII в., ~~тє це єрєба~~ але коли ми придивимося до зміста його нариса, то побачимо, що він ~~не відповідає~~ такому завданню, бо матеріал майже виключно торкається України-Русі, не кажучи вже про те, що початкова історія великорусских і білоруских земель - їх економічний, соціяльний, політичний лад ім зовсім не розглядається. Автор пробує відродити стару схему єдиної нероздільної Русі (~~великую, малую і белую~~) до XIII ст.*. Але тільки вже не на дінастичній, а на соціально-економічній і політичній основі, але цього не доводить, а нова схема української історії, якої додержуюся я, не одкідає того, що Київська Русь ~~пєслужила~~ була початком не тільки української, а й великоруської історії, але в далеко більшій мірі першої, ніж другої, а що до другої, то вона окрім того мала ще й свій власний початок, і цей початок вже ми й маємо в працях російських істориків, які ігнорує наш автор. Ігнорує автор і нову сучасну марксівську схему “Русской истории” в формі історії народів, що населяютьли колишню Російську імперію, що вже робиться предметом наукового дослідження в Москві: Не буду торкатися тут періодизації, що її пропонує автор (~~16 стор~~) (16 – 17 стор.), обмежуся лише указівкою, що вона занадто дрібна і навряд чи її можемо прийняти.

*Зауважимо, що в цьому місці Д. Багалій вагався як остаточно сформулювати думку. Текст містить декілька незакінчених речень. Для зручності прочитання основного викладу фрагменту чернеткові варіанти наведемо саме тут. Отже: “А коли ~~Автор~~^{висоєвує} ~~підкре~~ ~~тенденцію~~ підкреслити риси єдиної нероздільної Русі (~~великую, малую і белую~~) Автор пробує відродити стару схему; ~~це робить, тільки виходячи з~~ бажання підкреслити єдиної нероздільної Русі ~~и. висоєвує тенденцію~~ підкреслити риси єдиної нероздільної Русі до XIII ст.–...”. – ІР НБУВ. – Ф. І. Од. зб. 45446. – Арк.34 зв.

ІР НБУВ. - Ф.І (Літературні матеріали). - Од. зб. 45446.
Багалій Дмитро Іванович. [Різні робочі нотатки та уривки з
рукопису. Нарис історії України на соціально-економічному
грунті]. 1925 – 1928 рр. На 349 арк. – Арк.34-34 зв.

-
- ¹ Рубінштейн Микола Леонідович (Лазарович) (1897 – 1963) – український та російський історик; професор історичних факультетів Московського обласного педінституту ім. Н. К. Крупської, Московського держуніверситету, Московського державного бібліотечного інституту. Фахівець в галузі історіографії, соціально-економічної історії феодальної епохи та періоду зародження капіталістичних відносин на теренах Російської імперії.
 - ² Тут і надалі Д. Багалій вдається до цитування Вступу із «Нарисів...».
Див.: Н. Л. Рубінштейн. Нарис історії Київської Русі ... - С.3-5.
 - ³ Слабченко Михайло Єлисейович (1882 – 1952) – український історик, академік ВУАН; професор Одеського інституту народної освіти; керівник науково-дослідної кафедри історії України ВУАН. Репресований у справі СВУ (1930). Автор численних праць з історії економічного та державного життя України XV – початку XX ст.
 - ⁴ Юшков Серафим Володимирович (1888 - 1952) – український та російський історик держави і права, юрист; член-кореспондент УРСР, дійсний член АН Казахської РСР; професор Московського юридичного інституту НКЮ. Фахівець в галузі історії держави і права Київської Русі.
 - ⁵ Вірогідно, мається на увазі книга: Юшков С. В. Феодальные отношения и Киевская Русь. – Саратов: Сарполиграфпром., типо-лит. № 9, 1925. – 108 с. Окремий варіант цього дослідження було опубліковано іще в 1924 р: Ученые записки Саратовского гос. ун-та. – Вып. 4. – 1924.
 - ⁶ Принагідно зауважимо, що Д. Багалій, як і С. Юшков також був прихильником теорії пізнього розвитку феодалізму для східних слов'ян: "Основною рисою нашого україно-руського феодалізму являється невиразність його форми і ембріональність, його запізненість. Особливо це треба сказати про феодалізм доудільної доби. Це були зародки феодалізму. У виразних формах ми бачимо його вже в XII [в.], коли склалися на Україні князівські сеньорії. – ІР НБУВ. – Ф.І. – Од. зб. 45446. – Арк.14. Тут же харківським вченим робиться заувага: "Феодалізм в Київській Русі визнавав і М. Н. Покровський, Н. Рожков і М. І. Яворський, але тільки проф. Юшков довів не лише його існування, але й і форми, в яких воно виявилось, і й інституції...". – Там само. – Арк.14.
 - ⁷ Шахматов Олексій Олександрович (1864 – 1920) – російський філолог, академік Петербургської Академії наук (з 1897); професор Петербургського університету (з 1909). Автор понад 150 праць з історії давньоруської літератури, мовознавства та історії східних слов'ян, літописання Київської Русі.